

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND
Karistusõiguse osakond

Aleksandra Jürgenson

**ÜHE TOIMIKU SÜSTEEMI VASTAVUS VÕISTLEVA KOHTUMENETLUSE
PÕHIMÕTTELE NING KOHTU ERAPOOLETUSE JA MENETLUSÖKONOOMIA
NÕUETELE**

Magistritöö

Juhendajad
PhD Laura Aiaots
MA Annegrete Palu

Tartu
2024

Sisukord

Sisukord.....	2
Sissejuhatus	3
1. Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnused ja nende avaldumine kahe ja ühe toimiku süsteemis.....	6
1.1 Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnused	6
1.2 Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnuste avaldumine kahe toimiku süsteemis.....	11
1.3 Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnuste avaldumine ühe toimiku süsteemis.....	17
2. Tõendite uurimise mõju kohtuniku erapooletusele kahe ja ühe toimiku süsteemi menetlusmudelites	24
2.1 Ülevaade kognitiivsest infotöötlustest	24
2.2 Koherentsuspõhine mõtlemismudel.....	27
2.3 Kallutatused otsustamisel	31
2.3.1 Kinnituskalduvus.....	31
2.3.2. Ankurdamine	35
2.3.3. Haloefekt	38
2.3.4 Stereotüüpimine	40
2.3.5. Raamistamine	42
2.4. Kohtunike erapooletus kahe ja ühe toimiku süsteemis.....	43
3. Kohtumenetluse efektiivsus ning ökonoomsus kahe ja ühe toimiku süsteemis	46
3.1 Kohtumenetluse efektiivsus.....	46
3.2 Kohtumenetluse ökonoomsus	51
Kokkuvõte	56
Compliance of the Single-Dossier System with the Principle of Adversarial Court Procedure and the Requirements of Court Impartiality and Procedural Economy.....	59
Kasutatud allikad	62

Sissejuhatus

Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon (EIÕK)¹ artikkel 6 lõike 1 kohaselt on igal inimesel õigus õiglasele ja avalikule kriminaalkohtumenetlusele mõistliku aja jooksul sõltumatus ja erapooletus kohtus. Antud sättes sisalduv mõistliku aja nõue viitab riigi kohustusele luua piisavalt efektiivne kohtumenetlus, et sättes ettekirjutatud täita. Selle jaoks on Eesti kriminaalmenetlust korduvalt reformitud eesmärgiga menetlust tõhustada. Nii jõustus 2004. aastal uus kriminaalmenetluse seadustik, millega integreeriti kohtumenetluse võistlevuse põhimõte. Muudatuse õiguspoliitiliseks eesmärgiks oli kujundada võimalikult kiire, efektiivne ja ökonoomne kriminaalmenetlus². Sellesisulisest menetlusökonoomia printsiibist sai Eesti uue kriminaalmenetluskorra oluline aluspõhimõte.³ Samas tekkis vajadus menetlusökonoomia kõrval tagada ka kohtumenetluse suurem neutraalsus.⁴ Kui seni oli kohus saanud kohtumenetluse alguses enda kätte kriminaaltoimiku eeluurimise materjalidega, siis kohtu suurema neutraalsuse tagamiseks võeti 2011. aastal kasutusele kahe toimiku süsteem, kus kohus enam eeluurimise materjale enda kätte ei saanud, vaid kohtule tuli esitada tõendid kohtuistungitel. Muudatusega loodeti välistada kriminaaltoimiku ebakohane mõju kohtunikule⁵.

Paraku hakkasid pärast kahe toimiku süsteemi kasutusele võtmist kõlama etteheited, et kriminaal- ja sealhulgas kohtumenetlused venivad, seda eriti suurtes kriminaalasjades. Sellele viidatakse aina enam nii ajakirjanduses kui ka õigusteadlaste endi poolt, kusjuures võimaliku põhjusena nimetatakse kriminaalmenetluse jäikaid reegleid⁶. Tähelepanu on juhitud asjaolule, et kriminaalmenetlus saaks just kohtumenetluse etapis toimuda efektiivsemalt kui käesoleval ajal kahe toimiku süsteemis.⁷ Nii on leitud, et efektiivsust aitaks tagada, kui kohtuistungitel toimuks vaid see osa menetlusest, mille jaoks on oluline, et menetluspooled kui ka kohus tulevad kohtusaali ühiselt kokku.⁸ Eriti puudutab antud küsimus menetluse efektiivsuse

¹ Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. - RT II 2010, 14, 54.

² Kergandberg, E., Pikamäe, P. Eesti uue kriminaalmenetluse seadustiku eelnõu lähtekohad. - Juridica, 2000/9, lk 556.

³ Sillaots, M. Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses. Doktoritöö. Juhendajad Eerik Kergandberg, Jaan Ginter. Tartu: Tartu Ülikool 2004.

⁴ Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus seletuskiri 599 SE II, lk 30.

⁵ Seletuskiri 599 SE II, lk 30.

⁶ Näiteks: Parmas: menetluse venimisel ei pruugi kohus õiglase lahendini jõuda. - Postimees 09.08.2023.

⁷ Kõve, V. Ülevaade kohtukorralduse, õigusemõistmise ja seaduste ühetaolise kohaldamise kohta. Riigikohus, Riigikogu ettekanne 2021. Arvutivõrgus: https://www.riigikohus.ee/sites/default/files/elfinder/%C3%B5iguslased%20materjalid/avalikud%20esinemised/Ettekanne_Riigikogu_2021.pdf (20.06.2023).

⁸ Mürk, P. Villu Kõve: õigusemõistmine toimib, kuid alati saab asju teha paremini - Eesti Rahvusringhääling (ERR) 20.05.2021.

tagamist tõendite uurimisel kohtuistungil. On kahtluse alla seatud, kas menetluse eesmärgid ja põhimõtteid ei ole tõepoolest võimalik saavutada ja tagada ilma kõigi tõendite vahetu uurimiseta kohtuistungil⁹. Ka on tehtud ettepanek kahe toimiku süsteemi ära kaotada, et põhiistungil saaks uurida vaid neid tõendeid, mille üle vaidlus on.¹⁰

Eelnevast nähtub, et kriminaalmenetlust reformides on rakendatud nii sellist menetlusmudelit, kus kohtunik saab kõik eeluurimise materjalid kätte, kui mudelit, kus kohtunik ei näe üldse materjale enne, kui need kohtus esitatakse. Nagu eeltoodust selgus, ei ole esimene variant piisavalt neutraalne ning teine variant on paindumatu ja ajakulukas. Autori hinnangul on jäetud tähelepanuta võimalus neid kahte mudelit ühendada. Antud töös uuritaksegi hübriidset mudelit ehk ühe toimiku süsteemi, kus kohtunik saab kohtuasjas kasutatavad materjalid enne sisulist kohtuistungit kätte. Kuivõrd toimikupõhise kohtumenetluse suhtes on avaldatud kahtlust selle erapoolikuse osas¹¹, keskendutakse töös eelkõige antud mudeli vastavusele kohtumenetluse võistlevuse põhimõttele ning kohtu erapooletuse analüüsile. See on oluline, kuna ilma erapooletu hindajata ei saa rääkida ausast ega õiglasest võistlusest. Seega on töö esmaseks eesmärgiks teha kindlaks ühe toimiku süsteemi vastavus võistleva kohtumenetluse põhimõttele ja hinnata ühe toimiku süsteemis kohtu erapooletuse tagamist võrdluses kahe toimiku süsteemiga. Teisene eesmärk on tuvastada ühe toimiku süsteemi mõju kohtumenetluse efektiivsusele ja ökonoomsusele võrdluses kahe toimiku süsteemiga. Lisaks menetluse toimikupõhisusele käsitleb autor antud mudelis muudatusi, mida menetluse toimikupõhiseks muutmise eeldab või mille võiks varasemast süsteemist uuesti kasutusele võtta, et kohtumenetlust tõhustada.

Töös on püstitatud kolm uurimisküsimust:

- 1) Kuidas ja mil määral järgivad kahe ja ühe toimiku süsteemid võistleva kohtumenetluse põhimõtet?
- 2) Millist mõju avaldab kohtuniku erapooletusele tõendite nägemine kohtumenetluse eelselt ja kohtumenetluse ajal?
- 3) Kuidas mõjutavad kahe ja ühe toimiku süsteemid kohtumenetluse efektiivsust ja ökonoomsust?

Töö jaguneb kolme peatükki vastavalt püstitatud uurimisküsimustele. Esimeses peatükis avab autor võistleva kohtumenetluse põhimõtte sisu ning hindab, kuidas ja mil määral järgivad kahe ja ühe toimiku süsteemid võistleva kohtumenetluse põhimõtet. Peatükk sisaldab ka ühe toimiku

⁹ Harju Maakohtu esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne. Justiitsministeerium, järelevalvekomisjon. 2020.

¹⁰ Sommer S. Villu Kõve: õigussüsteemi suurimaks mureks on kvaliteetse inimressursi puudus. Riigikohus, uudised 2023. Arvutivõrgus: <https://www.riigikohus.ee/et/uudiste-arhiiv/villu-kove-ogussusteemi-suurimaks-mureks-kvaliteetse-inimressursi-puudus> (20.04.2024).

¹¹ Seletuskiri 599 SE II, lk 30.

süsteemi tutvustust. Teises peatükis analüüsitakse, millist mõju avaldab kohtuniku erapooletusele tõendite nägemine kohtumenetluse eelselt ja kohtumenetluse ajal. Nagu eelpool viidatud, ei saa ausast ja õiglasest võistlusest rääkida ilma erapooletu hindajata, mistõttu on oluline analüüsida, kuidas tõendite uurimise protsess kohtuniku otsuseid mõjutab. Kui materjalide kohtumenetluse eelne nägemine kaotab kohtu erapooletuse, on välistatud antud mudeli vastavus võistlevuse põhimõttele ja seega ka selle kasutuselevõtt Eesti kriminaalmenetluses. Kolmandas peatükis uuritakse, kuidas mõjutavad kahe ja ühe toimiku süsteemid kohtumenetluse efektiivsust ja ökonoomsust.

Töös kasutatakse läbivalt teoreetilist ja võrdlevat uurimismeetodit. Esimese peatüki analüüsis tuginetakse õigusaktidele, seadusemuudatuste seletuskirjadele, nii Eesti kui välismaa õiguskirjandusele ning Eesti ja Euroopa kohtupraktikale. Teine peatükk tugineb valdavalt psühholoogias läbi viidud uuringutele, seda nii kohtunike kui tavainimestega, ja psühholoogialasele kirjandusele. Kolmandas peatükis tuginetakse õigusaktidele, seadusemuudatuse seletuskirjadele, kohtupraktikale, menetlusstatistikale ning analüüsidele, mis on koostatud seoses kriminaalmenetluse tõhustamisega. Töös kasutati võrdlevat analüüsi, sest uue menetlusmudeli välja pakkumise eesmärgiks on olemasoleva menetluse parendamine. Uue mudeli positiivset mõju saab tuvastada ja hinnata eelkõige võrdluses kasutusel oleva mudeliga.

Hinnates, mil määral ühe toimiku süsteem vastab võistleva kohtumenetluse põhimõttele ja täidab kohtu erapooletuse nõuet, on võimalik kaaluda Eesti kriminaalmenetluses toimikupõhise kohtumenetluse rakendamist. Mudeli rakendamine omakorda eeldab, et mudeliga kaasneb positiivne efekt kohtumenetlusele.

Tööd iseloomustavateks märksõnadeks on võistleva kohtumenetluse põhimõte, kohtu erapooletus, kahe toimiku süsteem, kallutatus, kriminaalkohtumenetluse tõhustamine.

1. Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnused ja nende avaldumine kahe ja ühe toimiku süsteemis

Esimeses peatükis tuvastab autor Eesti võistleva kohtumenetluse põhimõtet iseloomustavad tunnused ning analüüsib seejärel nende tunnuste esinemist ja esinemise ulatust kahe ja ühe toimiku süsteemis. Selle tulemusel saab anda hinnangu kahe ja ühe toimiku süsteemi võistlevusele. Enne, kui ei ole tuvastatud ühe toimiku süsteemi vastavus võistlevuse põhimõttele, ei ole võimalik kaaluda antud menetlusmudeli kasutusele võtmist, kuna Eesti kriminaalmenetlus eeldab kohtumenetluse võistlevust. Tehes aga kindlaks ühe toimiku süsteemi vastavuse võistlevuse põhimõttele, on võimalik edasi uurida antud mudeli sobivust ja kasutegureid Eesti kriminaalmenetluses.

1.1 Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnused

Kriminaalmenetluses on kaks konkureerivat õigussüsteemi: Anglo-Ameerika ja Mandri-Euroopa õigussüsteemid.¹² Neid tuntakse veel vastavalt üldõiguse ja tsiviilõiguse traditsioonidena. Üldõigusel põhinevat kriminaalmenetlust mõistetakse kui võistlevat menetlust, mis tugineb poolte omavahelisele võistlusele. Tsiviilõiguse traditsioonile vastavat kriminaalmenetlust tuntakse kui inkvisitsioonilist menetlust, mis viitab uurivale menetlusele.¹³

Valdavalt on kasutusel võistleva ja inkvisitsioonilise menetluse tuletised, mis tähendab, et vähemal või rohkemal määral on menetlussüsteemi integreeritud mõlema menetluse elemente.¹⁴ Näiteks, angloameerikalikku kriminaalmenetlust peetakse puhtalt võistlevaks, kuigi tegelikkuses saab seal võistlevaks pidada ainult kohtumenetlust, mitte kogu kriminaalmenetlust.¹⁵ Sarnaselt inkvisitsioonilise menetlusega kogub riik kohtueelses menetluses tõendeid mõlema poole kasuks.¹⁶ Etteruttavalt öeldes, on sellises olukorras vähenenud võistlevale menetlusele omane rollide jagunemise osatähtsus, mistõttu on keeruline nõustuda, et nende kogu kriminaalmenetlust saab pidada puhtalt võistlevaks.

Eesti kriminaalmenetluse reformi eesmärk oli ühendada inkvisitsiooniline ja võistlev menetlus.¹⁷ Mõõtmaks menetluse võistlevust Eesti kohtumenetluses, toob autor võistleva

¹² Kergandberg, E., Sillaots, M. Kriminaalmenetlus. Tallinn: Juura 2006, lk 22.

¹³ Lõhmus, U. Põhiõigused kriminaalmenetluses. Tallinn: Juura 2019, lk 30.

¹⁴ *Ibidem*, lk 31.

¹⁵ Kergandberg, E., Pikamäe, P. Kriminaalmenetluse seadustik. Komm vlj. Tallinn: Juura 2012, § 14/7.

¹⁶ Garrett, B. L. Policing forensic evidence. - American journal of law and equality, 2/2022, lk 112-113.

¹⁷ Kriminaalmenetluse seadustiku seletuskiri 594 SE I, lk 102.

kohtumenetluse põhimõtte. Piiritledes, millised tunnused iseloomustavad võistleva kohtumenetluse põhimõtet ja millised tunnused toetavad seda, saab hinnata kohtumenetluse võistlevust. Seejuures tuleb arvestada, et võistleva kohtumenetluse põhimõtte on erinev angloameerikalikust võistlevast menetlusest. Näiteks näeb angloameerikalik võistlev menetlus ette vandekohtu olemasolu¹⁸, võistleva menetluse põhimõtte järgi võib aga õigust mõista ka ainult professionaalne kohtunik. Antud töös hinnatakse vaid kohtumenetluse võistlevust, kuna tänane kohtueelne menetlus on inkvisitsiooniline¹⁹.

Autorile teadaolevalt ei ole Eesti õiguskirjanduses ega kriminaalmenetluse seadustikus (KrMS)²⁰ selgelt piiritletud, millised elemendid väljendavad võistleva kohtumenetluse põhimõtet Eesti kriminaalmenetluses. Autor pakub välja järgmise jaotuse tuginedes Eesti võistleva kohtumenetluse loogikale. Võistleva kohtumenetluse põhimõtte kesksed tunnused on: kohtu ja osapoolte selge rolli- ja tööjaotus, poolte võrdsus, poolte aktiivsus ja iseseisvus ning risküsitlus. Toetavad tunnused on: erapooletu kohus, kohtuliku arutamise avalikkus ja süüdistatava õiguste tagamine. Toetavad tunnused ei ole võistleva menetluse spetsiifilised tunnused, kuid on olulised võistlevuse tagamisel. Järgnevalt toob autor välja, mis on eelnimetatud elementide sisu.

Esimene käsitletav tunnus on erapooletu kohus. EIÕK artikkel 6 lõige 1 kohaselt on õiglase kohtumenetluse tagamiseks vajalik erapooletu kohus. See tähendab, et erapooletu kohtu nõue ei kehti vaid võistlevas kohtumenetluses, kuid on võistlevuse tagamiseks vajalik. Riigikohtu hinnangul sisaldub kohtu erapooletus kohtu sõltumatuses.²¹ Euroopa Kohtu seisukoha järgi on kohtu erapooletuse eesmärk tagada kohtu võrdne kaugus menetlusosalistest ja nende menetluslikest huvidest. Kohtuasja sees tuleb tagada objektiivsus ja lahendi suhtes ei võeta arvesse muud huvi peale õigusnormide range kohaldamise.²² Kohtu erapooletust on veel kirjeldatud kui olukorda, kus kohtunik peab suurima võimalikkusega lähenema kohtuasjale eelarvamusteta ega tohi eelistada ühte menetlusosalist. Seejuures eeldatakse kohtunikelt erapooletust nende võimaluste piires, mitte absoluutset erapooletust. Antud käsitlust on selgitatud asjaoluga, et kohtunik ei ole robot, mistõttu tuleb inimlikust aspektist mõista, et ka temal on oma kasvatus, kogemuse, tausta ja moraali tõttu kujunenud arusaamad ja emotsioonid, mis võivad mõjutada erapooletust.²³ Kokkuvõttes on erapooletu kohus selline, kus

¹⁸ Brown, D. Jury Decision-Making: Normative and Informational Influences. Florida: University of South Florida St. Petersburg 2014.

¹⁹ Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 14/4.3.

²⁰ Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 22.03.2024, 4.

²¹ RKKKm 3-1-1-123-05, p 9.

²² EKo C-619/18, *komisjon vs. Poola*, ECLI:EU:C:2019:531, p 73.

²³ Lõhmus, U., lk 66.

kohtunikud asja lahendades ei eelista üht menetluse poolt ja kes on välismõjutustest puutumatu ning vaba eelarvamustest ja eelistustest.

Teine tunnus on kohtu ja poolte selge rolli- ja tööjaotus. Pooltel on vastavalt oma positsioonile kindlad ülesanded. Ühe poole ülesandeks on süüdistada ning teise poole ülesandeks kaitsta. Süüdistaja ülesandeid kannab prokuratuur. Kaitse ülesandeid kannab reeglina kaitsja ja osalt ka süüdistatav ise. See, kes täpselt võistleva menetluse põhimõtte kontekstis kaitseülesandeid täidab, on osalt lahtine (vaata selle kohta ka EIÕK artikkel 6 lõige 3 p c). Süüdistatav võib end kaitsta ise, kui kaitsjast loobumine on riigisisese õiguse järgi lubatud.²⁴ Vastasel juhul tuleb tagada isikule kaitsja. Eesti kriminaalmenetluse kontekstis on Riigikohus öelnud, et kaitseõiguse korrakohane tagamine on riigi kohustus, mitte kahtlustatava või süüdistatava ja tema kaitsja siseasi, mistõttu peab vajadusel riik sekkuma kaitsja ja kaitsealuse suhetesse²⁵.

Kolmas tunnus on poolte võrdsus. Pooled peavad olema kohtu ees võrdsetel positsioonidel ehk nad ei asetse hierarhilises suhtes. Lisaks kehtib võrdsete relvade põhimõte, mis tähendab, et poolte võimalused ja vahendid oma positsiooni kaitsmiseks peavad olema võrdsed.²⁶ Antud põhimõtet ilmestab see, et pooltel ei pea olema võrdne arv tõendeid oma seisukoha presenteerimisel, küll aga peab neil olema võrdne ligipääs tõenditele. Reeglina avalikustatakse kaitsvale poolele kõik riigi valduses olevad tõendid - nii süüstavad kui õigustavad²⁷, sest prokuratuuri võimalused tõendeid teada ja kasutada, ei tohi olla paremad kui kaitsval poolel. Euroopa Kohus on sisustanud antud põhimõtet öeldes, et mõlemal poolel peab olema mõistlik võimalus oma seisukoha ja tõendite esitamiseks tingimustes, mis ei aseta ühte neist oma vastasega võrreldes oluliselt ebasoodsamasse olukorda²⁸. Ka Euroopa Inimõiguste Kohus ütleb poolte võrdsuse kohta, et igaihel, kes on menetluspooleks, peab olema võimalus esitada oma seisukoht asjas tingimustes, mis ei pane teda vastaspoole suhtes ebasoodsamasse olukorda.²⁹ Nii näiteks ei tohi süüdistusfunktsiooni kandev pool ise otsustada tõendi lubatavuse või asjakohasuse küsimust, kui kaitsev pool soovib tõendit kohtule esitada.³⁰ Võrdsuse tagamist hinnatakse pooli omavahel võrreldes - sellist lähenemist tunnustatakse ka õiguskirjanduses³¹. Kokkuvõttes tähendab poolte võrdsus võrdset võimalust esitada argumente ja vastuargumente, teada tõendeid ja esitada tõendeid

²⁴ *Ibidem*, lk 199.

²⁵ RKKKm 3-1-1-3-02, p 7.1-7.2.

²⁶ TlnRnKo 1-08-7286.

²⁷ EIKo 21022/04, *Natunen vs. Soome*, p 39 jj.

²⁸ EKo C-199/11, *Europese Gemeenschap vs. Otis NV jt*, ECLI:EU:C:2012:684, p 71.

²⁹ EIKo 62543/00 *Gorraiz Lizzaraga jt vs. Hispaania*, p 56.

³⁰ EIKo 21022/04, *Natunen vs. Soome*.

³¹ Lõhmus, U., lk 72.

Siiski omab praktikas riiklik süüdistaja paremat ülevaadet tõenditest näiteks juhtudel, kus tõend täielikult või osalt puudutab riigisaladust, mille tõttu ei pruugi vastaspool tõendi sisu teada. Kriminaalmenetluse kestel, liikudes kohtueelsest menetlusest kohtumenetlusesse, poolte rollid muutuvad. Nii näiteks saab uurimist juhtinud prokurörist hoopis süüdistav menetluspool. Seetõttu on kohtumenetluses poolte võrdsuse tagamine võimalik vaid piiratud ulatuses. Juba kriminaalmenetluse alguses on prokuratuur ja kaitsev pool erinevatel positsioonidel ja erinevate võimalustega. Prokuratuur peab tuvastama tõe, mille käigus kogutakse tõendeid mõlema poole huvides. Riik ei tohi delegeerida oma tõendamiskohustust üksikisikule (füüsilisele või juriidilisele). Kahtlustatav ja tema kaitsja lähtuvad menetluses isiklikest huvidest - nad ei pea menetluse kulgemisele kaasa aitama ega tõendeid koguma. On paratamatu, et poolte kohtueelse menetluse ja kohtumenetluse ülesannete sisu muutumine tekitab teatavat ebavõrdsust. Samas on vaid kaitsval poolel võimalik tugineda poolte võrdsuse põhimõtte rikkumisele, prokuratuur seda teha ei saa.³²

Neljas tunnus on poolte aktiveerimine ja iseseisvus. Pooled ei oma kohtumenetluses passiivset rolli, vaid nad peavad aktiivselt tegutsema, et süüdistus- või kaitseversioon kohtule usutavaks teha. Poolte aktiveerimisega indutseeritakse menetluses võistlevuse element. Pooled peavad ava- ja lõpukõnesid, esitavad kohtule tõendeid, vaidlustavad vajadusel vastaspoole tõendeid, esitavad argumente ja vastuargumente. Kohus samal ajal on neutraalsel positsioonil, kes pooli ei vali, vaid hindab poolte versiooni usutavust, võimalikkust ja tõenäosust. Oluline on märkida ära, et võistleva menetluse põhimõtte raames ei rõhuta absoluutse tõe tuvastamisele, vaid otsuse tegemiseks on vaja kindlaks teha kõige tõenäolisem ehk formaalne tõde³³.

Viies tunnus on risküsitlemine. Risküsitlemise eesmärk on kohtu ees avada isikuliselt tõendiallikalt pärinev tõendusliku väärtusega teave. Samuti on selle eesmärk kontrollida tõendi ehk saadud ütluste usaldusväärsust. Riigikohus on võistleva kohtumenetluse põhimõtte juurutamise algusaegadel asunud seisukohale, et kohtumenetluse võistlevust rõhutab kahtlemata risküsitlemine, mis on isikuliste tõendite kohtuliku uurimise põhimeetodiks³⁴. Süüdistatava õigus küsitleda tunnistajat on menetluspõhiõigus, mis tuleneb EIÕK artikkel 6 lõige 3 punktist d. Selle kohaselt peab süüdistatav saama küsitleda teda süüstavaid tunnistajaid ja kutsuda ise tunnistajaid. Põhiseadus küsitlusõigust otse ei nimeta, siiski on Riigikohus selle

³² *Ibidem*, lk 73.

³³ Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 14/3.

³⁴ RKKKo 3-1-1-52-06. p 7.

välja lugenud põhiseaduse §-st 14 ning selgitanud, et kõik õiglast kohtumenetlust (nimetatud EIÕK art 6) tagavad õigused ja kohustused on tuletatavad kõnealuselt põhiseaduse sättest³⁵.

Ristküsitlemine eeldab asjaolude tuvastamisel neutraalsust, mille kohaselt ei tohi reeglina esitada suunavaid küsimusi. Vastasel juhul ei saa kohus aru, milliseid asjaolusid on ristküsitlusele allutatud isik tegelikkuses tajunud ja millistest asjaoludest sai ta teadlikuks läbi küsimuste. Sel põhjusel on tavapäraselt siseriiklikus õiguses määratletud, millised küsimused on lubatud ning millised mitte. Küsimusi tuleb esitada tõendamiseseme asjaolude kohta, vastasel korral ei ole need asjakohased. Küsitlemine toimub enamasti kahes ringis - esmasküsitluse käigus avatakse tõendi sisu kohtule ning teisesküsitluses kontrollitakse tõendi usaldusväärsust. Kohus ülekuulatatavat reeglina ei küsitlen - võistlevas menetluses taotletakse poolte aktiveerimist ja kohtu passiivsust. Täpne ristküsitluse läbiviimine oleneb siseriiklikust regulatsioonist.

Kuues tunnus on avalik kohtumenetlus. See ei ole omane vaid võistlevale menetlusele, kuid sellest häälbimine võib vähendada autori hinnangul menetluse võistlevust, kuna selle eesmärk on tagada üksikisiku kaitse riigivõimu kuritarvituste eest. Kriminaalmenetluse käigus tehtavate toimingutega ja kohtuotsuse tulemusel mõistetava karistusega on isik allutatud riigivõimule. Tagamaks menetluse ausust ja läbipaistvust, peetakse oluliseks, et protsess toimub kohtu ees avalikkuse kontrolli all. Samuti tuleb kohtuotsus avalikult kuulutada.³⁶ Põhiseadus antud põhimõtet otse ei nimeta, kuid õiguskirjanduses leitakse, et see võiks olla tuletatav PS § 146 esimesest lausest lähtuva õigusemõistmise üldisest loogikast. Kohtuliku arutamise vahetus ja suulisus on selgelt seotud kohtumenetluse võistlevuse põhimõttega.³⁷

Euroopa Inimõiguste Kohus peab õigust avalikule kohtumenetlusele üheks fundamentaalsemaks põhimõtteks, kuid möönab võimalust sellest kõrvale kalduda, kui see on põhjendatud.³⁸ Kohtuistungid võib ära jätta, kui: 1) kahtluse all ei ole faktide usaldusväärsus või õigsus ning kohus saab asja toimiku alusel otsustada õiglaselt ja põhjendatult; 2) asjas tõusetuvad õiguslikud küsimused on piiratud; 3) asjas tõusetuvad vaidluskohad on vaid tehnilist laadi. Avalik kohtuistung on tingimata vajalik, kui: 1) on vaja tuvastada, kas faktid on riigiametnike poolt õigesti ja nõuetekohaselt tuvastatud; 2) olukord nõuab, et kohus kujundaks isikust oma arvamuse, võimaldades tal anda selgitusi isiklikult või läbi esindaja; 3) kohtul on

³⁵ RKPJKo 3-4-1-4-01, p 11; RKÜKo 3-3-1-85-09, p 77-80; Lõhmus, U., lk 257.

³⁶ Lõhmus, U., lk 68-69.

³⁷ Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 15/1.

³⁸ EIKo 36590/97, *Göç vs. Türki*, p 47.

vaja istungi käigus saada selgust teatud küsimustes.³⁹ Kohtuistungi kinniseks kuulutamine on samuti antud põhimõtte kõrvalekaldeks.⁴⁰

Seitsmes tunnus on süüdistatava õiguste tagamine. Tegemist ei ole ainult võistlevale menetlusele omase tunnusega, kuid see iseloomustab võistlevat menetlust. Süüdistatava õigused jagunevad osavõtuõiguseks ja kaitseõiguseks. Mõlema erinevaid osi on puudutatud juba eelmiste tunnuste all. Näiteks kuulub nii osavõtu- kui kaitseõiguse efektiivse tagamise alla poolte võrdsuse nõue, võrdsete relvade nõue, kaitsva poole õigus küsitleda isikulisi tõendiallikaid ja ise kutsuda tunnistajaid. Sisuliselt peab olema isikul võimalus kasutada kõiki menetluspõhiõigusi, millest peamised on nimetatud EIÕK artiklis 6. Nende kasutamine peab olema siseriiklikus õiguses võimalikuks tehtud ehk riigil on kohustus luua õiguslik raamistik, mis võimaldab süüdistataval menetluspõhiõigusi kasutada.⁴¹

Eelnevalt on välja toodud peamised võistleva menetluse põhimõtet iseloomustavad tunnused. Võistleva menetluse kesksed tunnused on kohtu ja poolte selge rolli- ja tööjaotus, poolte võrdsus, poolte aktiivsus ja iseseisvus ning riskküsitlus. Toetavad tunnused on erapooletu kohus, kohtuliku arutamise avalikkus ja süüdistatava õiguste tagamine. Tuvastades menetlusmudelid nende elementide olemasolu ja ulatuse, on võimalik hinnata kohtumenetluse võistlevust. Samas tuleb tähele panna, et käsitletav meetod ei anna väga täpseid tulemusi, vaid pigem üldise tunnetuse kohtumenetluse võistlevusest. Samuti tuleb tähele panna, et võistleva menetluse põhimõtte avaldub üldmenetluses.

1.2 Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnuste avaldumine kahe toimiku süsteemis

Käesolevas alapeatükis hindab autor, millised võistleva kohtumenetluse põhimõtte elemendid avalduvad kahe toimiku süsteemis. Esimene käsitletav tunnus on kohtu erapooletus. Eesti kriminaalmenetlusesse toodi võistleva menetluse põhimõtte sisse selleks, et kohus oleks kohtuasja arutades neutraalsemal positsioonil⁴² ehk erapooletum. Kohtu neutraalsuse tagamise olulise vahendina nähti ette kahe toimiku süsteem, mis võeti kasutusele 2011. aastal.⁴³ Kahe toimiku süsteemiga eristati selgelt kohtueelset menetlust ja kohtumenetlust. See tähendab, et kriminaalmenetluse käigus tekkis kaks toimikut: 1) kohtueelset tegevust kajastav

³⁹ EIKo 55391/13, 57728/13, 74041/13, *Ramos Nunes de Carvalho e Sá vs. Portugal*.

⁴⁰ Lõhmus, U., lk 68-69.

⁴¹ *Ibidem*, lk 44.

⁴² Seletuskiri 594 SE I, lk 102.

⁴³ Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 14.03.2011, 35

kriminaaltoimik ja 2) kohtutoiminguid hõlmav kohtutoimik.⁴⁴ Põhiline erinevus varasemast menetlusest seisneb selles, et kahe toimiku süsteemis saab kohtumenetlust läbiviiv kohtunik kriminaalasja materjalidest teadlikuks alles siis, kui pooled kohtuistungil tõendid kohtule esitavad. Varem sai kohtunik kriminaaltoimiku enda kätte kohtuliku arutamise alguses⁴⁵ koos kõigi kohtueelses menetluses kogutud tõenditega. Leiti, et kohtuniku ja kriminaaltoimiku vahele distantsi loomine aitab säilitada kohtuniku neutraalset positsiooni.⁴⁶

Tänases kohtumenetluses on selgelt eristatud menetluse pooled. KrMS § 14 lõige 1 ütleb, et kohtumenetluses täidavad süüdistus- ja kaitsefunktsioone ning kriminaalasja lahendamise funktsioone eri menetlussubjektid. Süüdistusfunktsiooni kannab KrMS § 30 lõige 1 kohaselt prokuratuur. Kaitse ülesandeid täidab professionaalne kaitsja ning osalt süüdistatav ise, näiteks on tal viimase sõna õigus⁴⁷. Kaitsja peab vastama KrMS § 42 lõige 1 tingimustele ning KrMS § 45 lõige 4 ja § 270 lõige 2 näevad ette, et üldmenetluses on kaitsja osavõtt kohtumenetlusest kohustuslik. Professionaalse kaitsja nõue ja osavõtt üldmenetluses on tingitud poolte rollide ja ülesannete jagunemisest. Kaitsev pool peab suutma ülesandeid täita sama kvaliteetselt nagu süüdistav pool, vastasel juhul ei ole tegemist ausa võistlusega.⁴⁸

Üldmenetluses, kus võistleva menetluse põhimõte avaldub, tuleb tagada poolte võrdsus. Pooled paiknevad kohtumenetluses samal tasandil ning nende suhtes üritatakse järgida võrdsete relvade põhimõtet võimalikult suures ulatuses. Hindamaks relvade võrdsuse põhimõtte ulatust, tuleb võrrelda poolte võimalusi esitada argumente ja vastuargumente, teada tõendeid ja esitada tõendeid. Nii süüdistus- kui kaitsefunktsiooni kandval poolel on võimalus esitada kohtumenetluse alguses avakõne (KrMS § 285 lg 1 ja lg 3 ls 2) ja tõendite uurimise järgselt lõpukõne (KrMS § 299). Mõlemas toovad pooled välja oma versiooni juhtunust ning saavad esitada vastuargumente vastaspoolele. Samuti saavad pooled juba tõendite uurimise käigus esitada tõendile vastuväiteid, näiteks selle lubatavuse või asjakohasuse osas. Kui pool seda tõendite uurimise etapis ei tee, on tal võimalik seda teha kohtuvaidlustes. Kohtuvaidluste järgselt on süüdistataval õigus viimaseks sõnaks, kus ta saab isiklikult oma seisukohta väljendada. Kokkuvõttes saavad pooled kohtumenetluses oma positsiooni väljendada kriminaalasja suhtes, seejuures ei eelistata üht poolt teisele.

⁴⁴ Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 14/5.6.

⁴⁵ Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 23.02.2011, 45. § 285 lg 2.

⁴⁶ Seletuskiri 594 SE I, lk 102; seletuskiri 599 SE II, lk 30.

⁴⁷ KrMS § 303.

⁴⁸ Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 14/5.4.

Poolte võrdne võimalus tõendeid teada, ei ole absoluutne. Reeglina omab prokuratuur tõenditest paremat ülevaadet.⁴⁹ KrMS § 47 lõige 1 punkti 7 ja KrMS §-i 224 kohaselt tuleb kaitsjale kriminaalasja materjale tutvustada kohtueelse menetluse lõpus. Kaitsja taotlusel esitatakse talle tutvumiseks ka § 223 lõige 2 järgi toimikust kõrvaldatud materjal ning soovi korral saab kaitsja neid tõendeid kasutada - see on vajalik poolte võrdsuse tagamiseks.⁵⁰ KrMS § 224 lõige 7 läheb nii kaugele, et võimaldab kaitsjal taotleda kriminaalasjas tõendina kasutatavat riigisaladust või salastatud välisteavet sisaldavat teabekandjat, mida ei lisata kriminaaltoimikusse. Prokuratuur võib jätta antud taotluse rahuldamata.⁵¹ Teisest küljest ei pea kaitsev pool kohtumenetluse eelselt prokuratuurile oma tõendeid tutvustama. See on seletatav asjaoluga, et tõendite kogumise kohustus on riigil, mistõttu ei saa eeldada kaitsvalt poolelt tõendite olemasolu. Sel juhul näeb prokurör kaitsja tõendeid alles kohtumenetluses. Eelnevast lähtuvalt on pooled tõendite teadmisel valdavalt võrdsetel positsioonidel, kuid mitte täielikult.

Järgnevalt uuritakse poolte võimalusi tõendeid esitada. Tõendite uurimist kohtumenetluses reguleerib kriminaalmenetluse seadustiku 10. peatüki 4. jagu. Seal on paika pandud tõendite esitamise järjekord, tõendi vastuvõtmise üldtingimused ning risküsitlemise kord. KrMS § 286 sätestab tõendite uurimise järjekorra. Lõige 1 näeb üldreeglina⁵² ette, et esimesena uuritakse prokuröri tõendeid ja seejärel kaitsja ning teiste osaliste (näiteks kannatanu) tõendeid. Seadusandja ei eelista tõendite esitamisel üht poolt teisele, vaid nii prokurör kui kaitsja saavad võrdsetel tingimustel tõendeid esitada. Tõendite vastuvõtmine asjas oleneb reeglina sellest, kas tõend omab asjas tähtsust ning tõendi lubatavusest (KrMS § 286¹).

Sisuliselt võimaldab KrMS koguda ka tõendi, mis on menetluses lubamatu. Seda aga vaid juhul, kui kohus otsustab tõendi lubatavuse otsust tehes. Nimelt näeb KrMS § 305¹ lõige 3 ette, et tõendi vastuvõtmine ei välista selle lubamatuks tunnistamist kohtuotsuse tegemisel. Praktikas saab tõendi lubatavuse hindamisest mööda minemiseks kasutada KrMS § 305¹ lõiget 3 ning otsustada tõendi lubatavus kohtuotsuse tegemisel. Sel juhul, kui kohus tunnistab tõendi hiljem lubamatuks, on ta selle sisuga tutvunud ja kohtu otsustamisprotsess võib olla lubamatust tõendist mõjutatud.⁵³ Ei ole võimalik mööta, kui tihti selline olukord esineb, kuid siiski

⁴⁹ Lõhmus, U., lk 73.

⁵⁰ Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 224/2.3.

⁵¹ *Ibidem*, § 224/2.5.

⁵² Lõige 2 lubab üldreeglit mööda minna.

⁵³ Kangur, A., Kruusmaa, K-C. Analüüs ja ettepanekud kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmiseks. Justiitsministeerium 2023. Arvutivõrk: <https://www.just.ee/sites/default/files/documents/2023-04/Anal%C3%BC%C3%BCs%20ja%20ettepanekud%20kriminaalasjade%20menetlemise%20kiiremaks%20ja%20%C3%B6konoomsemaks%20muutmiseks.pdf> (01.07.2023).

piisavalt, et ka Justiitsministeerium on seda probleemi adresseerinud⁵⁴. Seega lubamatu tõendi nägemine kohtu poolt võib häirida poolte võrdsuse tagamist, kui see peaks kohtu otsustusprotsessi mõjutama.

Eraldi tuleb poolte võrdsuse tagamisel käsitleda isikulisi tõendiallikaid. Eestis kehtestatud kriminaalmenetluses kasutatakse isikulistelt tõendiallikatelt tõendi kättesaamiseks riskküsitlust (vt KrMS § 287 jj). EIÕK artikkel 6 lõige 3 punkt d näeb ette, et süüdistataval peab olema võimalus kutsuda kohtusse tunnistajaid ja neid küsitleda. Tunnistajate kutsumise õigus ei ole absoluutne, kuid süüdistatav peab saama õigust rakendada ulatuses, milles kohtu hinnangul on tunnistaja osalemine kohtumenetluses vajalik.⁵⁵ Sama kehtib prokuratuurile, mistõttu on olukord poolte jaoks võrdne.

Kriminaalmenetluse seadustikust tulenevalt küsitletakse tunnistajat kõigi menetluspoolte poolt. Teatud erandid tulevad sisse, kui tunnistajat ei ole võimalik kohtusse kutsuda (KrMS § 291). Sel juhul võidakse avaldada tema kohtueelses menetluses antud ütlused ja kohus saab neid arvestada. KrMS § 291 lõige 2 lubab arvestada kohtueelses menetluses antud ütlusi juhul, kui need on deponeeritud. Ütluste deponeerimise oluline tunnus on see, et protsess toimub eeluurimiskohtuniku ees ja kahtlustatavale on tagatud tunnistaja küsitlemisõigus⁵⁶. Riigikohtu seisukoha järgi on deponeerimise esmaülesanne kahtlustatavale küsitlemisõiguse tagamine, et järgida EIÕK artikkel 6 lõige 3 punktist d tulenevat nõuet. Seega deponeeritud ütluste arvestamisel on poolte võrdsus tagatud. Deponeerimata ütlusi lubatakse kohtul arvestada vaid KrMS § 291 lõikes 3 nimetatud tingimustel. Siiski tuleb rõhuda, et peamine ütluste saamise viis kohtus on riskküsitlus. KrMS § 291 lõige 3 erandit tasakaalustab KrMS § 15 lõige 3. Kokkuvõttes on tänases kohtumenetluses pooled pigem võrdsed.

Ütluste temaatikaga seoses käsitleb autor järgnevalt riskküsitlemist ja selle läbiviimisega seonduvaid probleeme. Riskküsitluse eesmärk on avada kohtule tõendi sisu ning kontrollida saadud tõendi usaldusväärsust. Riskküsitlusele allutatud isikult küsitakse teavet KrMS §-s 62 nimetatud asjaolude kohta. KrMS § 288 nõuab, et asjaolude tuvastamisel viiakse riskküsitlus läbi neutraalselt. KrMS § 288 lõige 2 keelab kohtu loata suunavate küsimuste esitamise ning lõiked 3 ja 4 lubavad seda vaid riskküsitluses tuvastatud asjaolude suhtes. Sellest järeldub, et suunav küsimus on reeglina lubamatu, kui puudub kohtu luba. Märkimisväärne on asjaolu, et

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. European Court of Human Rights 2022. Arvutivõrk: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_6_criminal_eng#:~:text=Guide%20on%20Article%206%20of.any%20criminal%20charge%20against%20him (05.07.2023).

⁵⁶ RKKKo 3-1-1-64-13, p 11.2.

lubamatu küsimuse esitamisel ei saa kohus seda ise kõrvale jätta. Kohus ei tohi risküsitlemisse peaaegu üldse sekkuda, vaid see ülesanne on pooltel. Omaalgatuslikult saab kohus kõrvaldada küsimuse, mis alandab tunnistaja väärikust. KrMS § 288¹ lõike 3 järgi, kui vastaspool ei sekku risküsitluse lubamatu küsimuse esitamisel, loetakse ta küsimusega nõustunuks ning kohus ei pea eraldi suunavaks küsimuseks luba andma.

Suunavate küsimuste esitamisel, ei ole kohtul võimalik aru saada, kas ja milliseid tõendamiseseme asjaolusid tunnistaja tajus⁵⁷, sest küsimus võib vastuse ette anda. Samas ei saa kohus protsessi sekkuda. See võib tingida kahtluse ütluste usaldusväärsuses. Kui kohtul puudub veendumus, kuidas isik tõendamiseseme asjaolusid tajus, ei saa ta nendele ütlustele otsust rajada⁵⁸. Sel juhul tuleb kohtul need ütlused kõrvale jätta.⁵⁹ Ütluste kasutamiskõlbmatuse tõttu võib kokku langeda süüdistus- või kaitseversioon⁶⁰, mis võib tuua kaasa ebaõiglase kohtulahendi. Siiski on kohus suunavate küsimuste vastuseid kuulnud ja nende sisu võib teda mõjutada.⁶¹

Peale suunavate küsimuste esitamise, on probleemne ka asjakohatute küsimuste esitamine. Asjakohatud on sellised küsimused, mis ei puuduta tõendamiseseme asjaolusid. Samamoodi on asjakohatud igasugused arvamuste ja hinnangute avaldamisega seotud küsimused. Asjakohatute küsimuste kõrvale jätmiseks tuleb samuti vastaspoolle risküsitluse sekkuda, kohus neid küsimusi omaalgatuslikult kõrvale ei saa jätta. Antud küsimustele vastuste kuulmine võib mõjutada kohtu otsustamisprotsessi. See, et menetluslikult on informatsioon kasutuskõlbmatu, ei välista selle mõju kohtunikule. Mõju olemasolu omakorda võib tekitada kohtuniku erapoolikust, kuna otsus tugineb vähemalt osalt tõendiks mitteolevale informatsioonile.⁶² Kokkuvõttes näeb kahe toimiku süsteemil põhinev menetlus ette risküsitluse kohtus, kuid jättes eemaldamata lubamatud ja asjakohatud küsimused, tekib oht, et need mõjutavad kohtu otsustamisprotsessi.

Poolte risküsitlemisõigus on seotud nende aktiivsusega menetluses. See tähendab, et kohtus toimub tõe tuvastamine poolte tegevuse tulemusel. Poolte iseseisvusesse sekkub kohtu küsitlemisõigus (KrMS § 288 lg 6). Küsitlemisõigusega on kohtule antud vahend ise objektiivset tõde tuvastada. On leitud, et küsitlemisõiguse andmine töötab õigusemõistmise huvides, sest nii on võimalik saada selgust asjaoludes, mis on otsuse tegemise seisukohalt

⁵⁷ Vaata näiteks RKKKo 3-1-1-50-13, p 15-16.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ TrtRnKo 1-22-4027, p 8.

⁶⁰ *Ibidem*, p 8-9.

⁶¹ Kõrvalise teabe mõju kohta otsustamisprotsessis vaata antud töö 2. peatükki.

⁶² Vaata selle kohta täpsemalt 2. peatükist.

olulised.⁶³ Näiteks on Inglismaal vandekohtule antud küsitlemisõigus ja nende hinnangul ei ole sellega probleeme kaasnenud. Teiselt poolt on vandekohtu puhul täheldatud küsitlemisõiguse kasutamisel erapoolikust.⁶⁴ Seepärast tuleb kohtuniku küsitlusõigusesse suhtuda ettevaatlikkusega. Samas tuleb arvestada, et vandekohus koosneb tavainimestest, kes esindavad ühiskonna läbilõiget ning kellel puudub juriidiline haridus ja väljaõpe. Seetõttu ei pruugi kallutatus kohtunikul ja vandekohtunikul tekkida ja avalduda samamoodi.

Kahe toimiku süsteemi kehtestamise seletuskirjaga on selgitatud, et risküsitluse aktiivne roll on antud üksnes prokurörile ja kaitsjale eesmärgiga säilitada menetluse võistlevus.⁶⁵ Siiski jäeti kohtunikule küsitlemisõigus alles, kuid selle kasutamist täpsustati⁶⁶. Sätet muudeti nii, et mitte igal juhul ei peaks kohus ülekuulatatavat küsitleva, vaid ainult vajaduse korral. Seega seadusandja hinnangul on vajalik võistleva menetluse tingimustes säilitada teatud ulatuses kohtu küsitlemisõigus. Kohtuniku küsitlemisõiguse piiratud lubamine ei vähenda menetluse võistlevust, kuna kohus realiseerib õigust vastavalt vajadusele. Eelkõige tuvastavad pooled asjaolusid risküsitlemise käigus.

Poolte iseseisvuse ja aktiivsuse nõudest läheb veel mööda KrMS § 297, mille järgi võib kohus omal algatusel koguda tõendeid. Siiski on tegemist erandliku olukorraga, mida tuleb põhjendada. Riigikohus on leidnud, et kohtu omaalgatuslik tõendite kogumise võimalus on võistlevas kohtumenetluses selgelt erandlik ning kohtuotsus ei saa ainuüksi või valdavas ulatuses tugineda sellisele tõendile, mille kogumise on määranud kohus.⁶⁷ Kuigi kohus saab ise tõendeid koguda, siis kohtuasja tõendatavuse eest vastutavad pooled, eelkõige prokuratuur. Kokkuvõttes on peamiselt poolte ülesanne kohtumenetluses tõendamiseseme asjaolude tõendatavus välja tuua ja oma versioon usutavaks teha. Kohus saab poolte iseseisvusesse ning asjaolude tuvastamise sekkuda vähesel määral.

Järgmine tunnus on kohtumenetluse avalikkus. Üldmenetluses uuritakse tõendeid kohtus kohapeal avalikel kohtuistungitel. Kirjalike tõendite uurimine on reguleeritud KrMS §-s 296, lõige 3 näeb ette, et vastuvõetud tõend avaldatakse, kuid poolte kokkuleppel võib jätta selle ka avaldamata. Sisuliselt võib kohus jätta kõik kirjalikud tõendid avaldamata, kui pooled sellega nõustuvad. Samas on autori hinnangul küsitav, kas sel viisil tõendeid uurides on menetluse

⁶³ DeBarba, K. Maintaining the Adversarial System: The Practice of Allowing Jurors to Question Witnesses During Trial. - Vanderbilt Law Review, 2002/10, lk 1532-1533.

⁶⁴ *Ibidem*, lk 1533.

⁶⁵ Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus seletuskiri 599 SE I, lk 89.

⁶⁶ Vaata varasemat sätet näiteks: kriminaalmenetluse seadustik - RT I, 23.02.2011, 45.

⁶⁷ RKKKo 3-1-1-91-07, p 6.4.

avalikkuse põhimõtet järgitud. Teiselt poolt võib kohtumenetluse pool kanda tõendi sisu ebamõistlikus ulatuses ette. Sel juhul jääb autori arvates selgusetuks, milline osa tõendist on oluline, mis samuti raskendab avalikkuse kontrolli menetluse üle. Seega, kuigi kohtulik arutamine toimub avalikel kohtuistungitel, on küsitav antud põhimõtte järgimine olukordades, kus tõendeid ei avaldata või avaldatakse liiga suures ulatuses muutes nende mõistmise keeruliseks.

Viimaseks käsitletakse süüdistatava õiguste tagamist. Eelmisest alapeatükist selgus, et eelkõige on õiglase aga ka võistleva kohtumenetluse põhimõtte järgimisel oluline vaadata, et tagatud oleks EIÕK artiklis 6 nimetatud menetluspõhiõigused. Paljusid neist on autor juba käesolevas alapeatükis puudutanud. Autor nimetab olulisemad osavõtu- ja kaitseõigused, milleks on tänases kriminaalmenetluses süüdistatava⁶⁸ õigus teada ja kasutada tõendeid enda kaitseks, kutsuda tunnistajaid ning küsitleda tunnistajaid, õigus osaleda enda avalikul kohtumenetlusele, vaidlustada tõendeid ja tunnistajate usaldusväärsust. Süüdistataval on õigus olla süütuse presumptsiooni kaitse all (KrMS § 7, PS⁶⁹ § 22 lg 1 ja EIÕK art 6 lg 2) ning isik peab saama talle arusaadavas keeles üksikasjalikku teavet süüdistuse iseloomust ja alustest ning kohtuotsuse sisust (KrMS § 10, PS § 21 lg 2 ja EIÕK art 6 lg 3 p a). Autori hinnangul on EIÕK artiklis 6 loetletud osavõtu- ja kaitseõigused Eesti kriminaalmenetlusele üle võetud ning süüdistataval on kohtumenetluses reaalne võimalus neid rakendada.

Antud alapeatükist nähtub, et tänasesse kriminaalmenetlusesse, mis põhineb kahe toimiku süsteemil, on seadusandja süstinud kõik võistleva menetluse põhimõtte tunnusjooned. Esinevad teatud mööndused osadest tunnustest, näiteks kaitsva poole õigus teada tõendeid või poolte aktiivsus ja iseseisvus. Siiski valdavas ulatuses saab Eesti kohtumenetlust pidada ikkagi võistlevuse põhimõtet järgivaks. Oluline on rõhutada, et kõik käsitletud tunnused ei ole ainuomased vaid võistlevale menetlusele, kuid nende järgimine on vajalik võistlevuse tagamiseks.

1.3 Võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnuste avaldumine ühe toimiku süsteemis

Selles alapeatükis uuritakse, kas ja kuidas väljendub ühe toimiku süsteemis võistleva kohtumenetluse põhimõte. Kuivõrd ühe toimiku süsteemil põhinevat menetlusmudelit ei ole välja töötatud, saab käesolevas peatükis anda esialgse hinnangu käsitletava süsteemi

⁶⁸ Isiklikult või läbi kaitsja.

⁶⁹ Eesti Vabariigi põhiseadus. - RT I, 15.05.2015, 2.

kohtumenetluse võistlevusest. Peamiselt keskendub autor ühe toimiku süsteemi erinevustele kahe toimiku süsteemist ja uurib, kuidas need erinevused mõjutavad kohtumenetluse võistlevust. Esmalt annab autor kokkuvõtliku ülevaate ühe toimiku süsteemist.

Ühe toimiku süsteemi idee seisneb selles, et kohus näeb poolte kokku pandud tõenditega⁷⁰ toimikut enne sisulisi kohtuistungeid. Ühe toimiku süsteemis esitavad pooled enne kohtumenetlust kohtus kasutatavad tõendid ühisesse toimikusse, mis muutub nähtavaks mõlemale poolele. Esitatud tõendid on lõplikud, mis kohustab pooli tõendeid esitama samaaegselt, et nii prokuröri kui kaitsjal oleks võimalik kohtumenetluseks ette valmistuda. Analoogselt hetkel kehtiva KrMS §-ga 297 võib erandlikel juhtudel lubada täiendavate tõendite kogumist. Sellesisulise taotluse esitamine peaks toimuma kohtuistungil, et tagada vastaspoolele kaasa rääkimise võimalus.

Ühisesse toimikusse esitatavad tõendid ei muutu kohtule nähtavaks koheselt, vaid pooltel on nendega tutvumise järgselt võimalik vaidlustada konkreetse tõendi asjakohasust või lubatavust asjas. Seega viib kohus lubatavuse ja asjakohasuse testi läbi ainult vaidlustatud tõendite osas. Vastuväited tõenditele vaadatakse läbi istungil, mis toimub enne sisulisi kohtuistungeid. Seejärel muutuvad tõendid kohtule nähtavaks, mida kohtunik saab uurida ja valmistada asja arutamiseks ette. Seoses tõendite nähtavaks muutmisega enne sisulisi kohtuistungeid, tekib kohtul ja pooltel võimalus omavahel kokku leppida, kas kohtuistungil tuleks esitada tõendeid uurida ja millises ulatuses. Autor leiab, et tõendite uurimine võiks toimuda ulatuses, mis aitab kohtul tõendi sisu ja seega kohtuasja sisu mõista. Tõendite uurimise ulatusega seoses võiksid pooled teha kohtule ettepanekud, milliseid tõendeid istungil ühiselt uurida. Samas on kohtul sekkumisõigus, kui tõendite uurimine istungil laialivalguvaks muutub. Seega pooled ei saa erinevalt kahe toimiku süsteemist dikteerida tõendite avaldamise ulatust, kuna kohus saab seda ohjata. Tõendite uurimisel täieliku kontrolli kohtule andmine võib piirata liigselt poolte võimalust oma versiooni esitada. Seetõttu tuleks kohtul ja pooltel tõendite uurimisega seonduvalt kokkulepe saavutada näiteks kohtuliku arutamise planeerimisel.

Ühe toimiku süsteem erineb enne kahe toimiku süsteemi kehtinud menetlusest peamiselt selle poolest, et kohtul ei ole võimalik näha lubamatuid ja asjakohatuid tõendeid, mida kriminaaltoimik võis sisaldada. Samuti sisaldab ühe toimiku süsteemis kohtule antav toimik mõlema poole tõendeid erinevalt kriminaaltoimikust, mis sisaldab prokuratuuri poolt kogutud tõendeid. Ühe toimiku süsteemis on võimalik kohtuliku uurimise käigus tõendeid uurida

⁷⁰ Vaid mitte-isikulised tõendid ehk kohtueelses menetluses koostatud ülekuulamise protokolle ei esitata toimikusse.

osaliselt ning vastavalt kohtu ja poolte kokkuleppele. See tähendab, et kohtumenetluses võib uurida kõiki tõendeid, kuid seda võib teha ka vaid osaliselt. Sarnasus varasema menetlusega seisneb aga selles, et ühe toimiku süsteem näeb isikuliste tõendiallikate risküsitlemise ette kohtumenetluses ehk kohtueelses menetluses saadud ütlusi saab kasutada erandkorras. Samuti saab kohus sekkuda risküsitlusse lubamatute küsimuste esitamisel. Erinevalt lühimenetlusest uuritakse kohtus isikulisi tõendiallikaid (lisaks süüdistatavale) risküsitledes, samuti saab kohtus tõendeid uurida kohtuistungil ning toimik sisaldab mõlema poole tõendeid. Üldmenetluses järgitakse enim EIÕK artiklist 6 tulenevaid menetluslikke garantiisid⁷¹, erinevalt lihtmenetlustest, kus tehakse neist järeleandmisi. Tuvastamaks, kas eelkirjeldatud kohtumenetlust saab võistlevaks pidada, tuleb uurida, millist mõju sellised muudatused potentsiaalselt omaksid kohtumenetluse võistlevuse põhimõtet väljendavatele elementidele.

Esimene käsitletav tunnus on erapooletu kohus. Antud alapeatüki raames on võimalik kohtu erapooletuse nõude täidetust hinnata vaid osaliselt. Seda, millist mõju omab kohtuniku erapooletusele tõendite nägemine enne sisulist kohtumenetlust, uurib autor teises peatükis. Üks aspekt, mis võiks tänasest menetlusest rohkem tagada kohtu erapooletust, on lubamatute tõendite kohtumenetlusse mitte jõudmine. Eelmises alapeatükis sai selgitatud, et kohtul on võimalik tõendi lubatavuse küsimus otsustada KrMS § 305¹ lõige 3 järgi kohtuotsuste tegemisel. Antud säte on loonud kohtule otsetee saada mööda tõendi lubatavuse üle otsustamisest tõendite uurimise ajal. Selle tulemusel saab kohus otsustada tõendi lubatavuse alles hiljem endale sobivamal ajal.⁷² Samas saab kohus tõendi sisust teadlikuks, mis võib otsustamisprotsessi mõjutada.⁷³ Nõudes tõendite lubatavuse ja asjakohasuse otsustamist koheselt, on välistatud, et menetluslikult sobimatu tõend kohtuni jõuab ja teda mõjutab, mis omakorda aitab tagada kohtu objektiivsust ja neutraalsust.

Ühe toimiku süsteemi kasutusele võtmisel on oluline rollide jagunemine ja nende vaheline ülesannete jaotamine. Esmapilgul võib tunduda, et poolte rollide osatähtsus väheneb, kuna kohus saab tõenditega toimiku, mistõttu tõendite esitamist tänasega sarnaselt kohtumenetluses ei toimu. Ühe toimiku süsteemis esitavad pooled tõendeid toimikusse. Pooltel on võimalik toimikus olevaid vastaspoole tõendeid vaidlustada ja selle üle enne sisulist kohtumenetlust vaielda. Pärast vaidlustatud tõendite lubatavuse või asjakohasuse hindamist, muutub toimik kohtule nähtavaks. Sisuliselt pooled määravad endiselt, millised tõendid kohtuni jõuavad läbi tõendite esitamise toimikusse ja vastaspoole tõendite vaidlustamise. Poolte rollide ja ülesannete

⁷¹ Kangur, A., Kruusmaa, K-C.

⁷² Kergandberg, Pikamäe, KrMS § 305-1/3.

⁷³ Selle kohta vaata järgmist peatükki.

jagunemine omab endiselt olulist tähtsust, kuna kohus ei kogu ise tõendeid, vaid tõendid jõuavad kohtuni läbi süüdistus- ja kaitseülesannete täitmise.

Ühe toimiku süsteemis tuleb järgida poolte võrdsuse nõuet. Kohtueelse menetluse lõpuleviimise ja kohtumenetluse vahele jääb hall ala, mida ei saa lugeda otseselt enam kohtueelseks menetluseks, sest uurimine on lõppenud, samas ei ole asi veel kohtusse jõudnud. Selle halli ala sees toimub ühe toimiku süsteemis poolte tõenditega tutvumine (sarnaselt kahe toimiku süsteemiga), tõendite kasutamine ehk ühisesse toimikusse esitamine ning tõendite vaidlustamine. Tegemist on kohtumenetlust ettevalmistava etapiga, milles kehtib poolte võrdsuse nõue. Kui võrdsus ei oleks tagatud, kanduks sellest tulenev ebavõrdsus üle kohtumenetluse, mistõttu ei saaks ka kohtumenetluses rääkida enam võrdsetest pooltest. Kahe toimiku süsteemis kehtib samuti poolte võrdsuse nõue juba enne kohtumenetlust, kuna kaitsjale tuleb kriminaaltoimiku materjale tutvustada kaitseõiguse teostamiseks.

Poolte võrdsus võib ühe toimiku süsteemis olla isegi tänasest menetlusest paremini tagatud, kuna pooled peavad esitama oma kohtumenetluses kasutatavad tõendid ühisesse toimikusse. Toimik on nähtav nii süüdistus- kui kaitsefunktsiooni kandvale poolele, sest neile tuleb tagada võimalus tõendeid vaidlustada. Seega on pooled paremini informeeritud, milliseid tõendeid teine pool hakkab kasutama ja saavad vastavalt sellele kujundada oma kaitse- või süüdistustaktika. Hilisemat tõendite esitamist tuleb lubada vaid piiratud alustel sarnaselt KrMS §-ga 297 ning antud taotlus tuleks esitada kohtumenetluses vastaspoole juuresolekul. Samas saavad pooled kahe toimiku süsteemis valida tõendite esitamise järjekorda. Tõendite esitamisega alustab tavapäraselt prokurör ning seejärel saab tõendeid esitada kaitsja. Ühe toimiku süsteemis esitatakse tõendid toimikusse, mis tähendab, et pooled ei saa lõplikult määratleda, millises järjekorras kohus tõendeid iseseisvalt uurib.

On leitud, et tõendite esitamise järjekord omab võistlevas kohtumenetluses olulist tähendust. Näiteks, kui esitada kaalukad tõendid lõpupoole, jäävad need paremini kohtule meelde. Pool, kes esitab teisena tõendeid, on eelispositsioonil. Olukorrad, kus süüdistav pool esitab oma tõendid esimesena alustades vähem olulistest ning liikudes olulisemateni, on tulemused süüdistusele soodsamad. Sama efekt ei kehti aga kaitse puhul. Olukordades, kus nii süüdistav kui kaitsev pool esitavad oma tõendid teisena, liikudes vähem olulistelt tõenditelt oluliseni, on positiivne efekt märgatav mõlemal juhul.⁷⁴ Seega võib võistlevas kohtumenetluses eelise saamine olla seotud tõendite esitamise järjekorraga. Pool saab tõendite järjekorra valimisel

⁷⁴ Andreoli, V., Thibaut, J., Walker, L. Order of Presentation at Trial. - The Yale Law Journal, 1972/2, lk 219-222.

jutustada oma lugu ja mõjutada kohtunikku oma versiooni usutavaks tegemisel. Eelviidatud uuringus tuvastati kirjeldatud mõju tõendite järjestikusel ehk lühiajalisel esitamisel. Uuring ei kinnita, et sama mõju esineb tõendite esitamisel pikema perioodi (näiteks mitme kuu) jooksul.

Teisest uuringust ilmneb, et olukorras, kus otsustajale on teada vaid ühe poole tõendid, ei tehta järeldust asjas ilma teise poole tõendeid nägemata. See tähendab, et vaid süüstavate tõendite nägemisel soovitakse näha ka õigustavaid tõendeid enne otsuse tegemist.⁷⁵ Sellest saab järeldada, et kohtunik ei langeta oma lõplikku otsust enne, kui ta on näinud mõlema poole tõendeid. Eelkirjeldatud tulemus on saadud tõendite järjestikusel uurimisel ehk tõendite pikaajalisel uurimisel võib tulemus erinev olla. Samuti tuleb siinkohal eristada siseveendumuse kujunemist ja otsuse langetamist, sest esimesel juhul on tegemist informatsiooni töötlemisega ja teisel juhul töödeldud informatsiooni kasutamisega⁷⁶. Vahetegu on oluline, sest kohtuniku siseveendumus hakkab kujunema informatsiooni töötluse tulemusel juba esimeste tõendite nägemisel. Seega, kuigi otsust ei langetata vaid ühe poole tõendite nägemisel, toimub sel ajal siseveendumuse kujunemine.

Ühe toimiku süsteemis saab reguleerida, millises järjekorras tõendeid tuleb toimikusse lisada. Näiteks võib sarnaselt kahe toimiku süsteemiga asetada prokuröri tõendid toimikus ettepoole, millele järgnevad kaitse tõendid. Mõistagi ei ole pooltel võimalik lõplikult määrata, mis järjekorras kohus tõenditega tutvub ja neid uurib, sest kohus võib toimiku avada ka poole pealt. Siiski on inimestele omane alustada materjali lugemist algusest, olgu see raamat, kiri või toimik. Samuti saavad pooled kohtuliku uurimise käigus valida tõendite uurimise järjekorra. Seega on pooltel võimalus mõjutada tõendite uurimise järjekorda ühe toimiku süsteemis. Kokkuvõttes saavad pooled ühe toimiku süsteemis vaidlustada tõendeid, pidada avakõne, osaleda kohtuvaidluses ning eraldi on süüdistataval õigus viimaseks sõnaks. Lisaks on pooltel võimalus kohtuliku uurimise etapis esitada oma narratiiv kohtuasjast läbi tõendite uurimise. Sellest järeldub, et ühe toimiku süsteemis on pooltel võrdne võimalus esitada argumente ja vastuargumente ning teada ja esitada tõendeid.

Ühe toimiku süsteemis toimub isikulistelt tõendiallikatelt tõendusliku teabe saamine risküsitlemise käigus. Võistlevas kohtumenetluses ei saa kasutada kohtueelses menetluses saadud ütlusi, sest seal viib ülekuulamist läbi reeglina uurimisasutus, mis tähendab, et ülekuulamine võib olla ühepoolne. On leitud, et Itaalia kriminaalmenetluses, mis on sarnane Eesti kriminaalmenetlusega, kalduvad uurimisasutused koguma peamiselt süüstavaid

⁷⁵ Sears, D. O. Opinion formation and information preferences in an adversary situation. - Journal of Experimental Social Psychology, 1966/2, lk 130.

⁷⁶ Selle kohta on täpsemalt kirjas 2. peatükis.

tõendeid.⁷⁷ Antud efekt võib esineda ka Eesti kohtueelses menetluses isikute ülekuulamisel. See ei pruugi olla teadlik tegevus, kuid võib tingida poolte ebavõrdse menetlusliku positsiooni.⁷⁸ Lisaks hälbitakse risküsitluse kaotamisel EIÕK artikkel 6 lõige 3 punkti d nõudest, mille järgi on süüdistataval tunnistajate kutsumise õigus ja küsitlemisõigus. Piirdudes kohtueelses menetluses kogutud ütlustega, on eelpool toodud süüdistatava õigused põhjendamatult piiratud. Lisaks ei ole garanteeritud, kas süüdistatava tunnistajad kohtueelses menetluses üle kuulatakse ning kas õigustavaid asjaolusid on küsitletavatelt uuritud. Seepärast on oluline säilitada risküsitlus ka ühe toimiku süsteemis.

Analoogselt kahe toimiku süsteemiga aktiveerib kohtumenetlus menetluspooled ning nende tegevusest sõltub paljuski kohtumenetluse tulemus. Sarnaselt olemasoleva menetlusega tuleks kohtule jätta küsitlemisõigus erandkordadeks. Täiendavalt võiks kohtule anda sekkumisõiguse lubamatute ja asjakohatute küsimuste korduval esitamisel, et vältida olukorda, kus risküsitlemise käigus saadakse kasutuskõlbmatud ütlused. Kuna kohus on kohtuliku arutamise eelselt saanud osade tõenditega tutvuda, oskab ta hinnata küsimuste sobivust. Antud õiguse andmine ei riiva autori hinnangul poolte ise tegutsemise vabadust oluliselt, kuna korduvalt sobimatute küsimuste kõrvaldamata jätmisel on pool minetanud soovi risküsitluse sekkuda. Seega on poolte peamine ülesanne menetluses kohtuasja tõendatavus ära näidata ning kohtu sekkumisõigus on ette nähtud piiratud juhtudeks, kui poolte tegevuses esineb puudujääke.

Järgnevalt hinnatakse toimikupõhise menetluse mõju kohtumenetluse avalikkusele. Kohtulik arutamine toimub ühe toimiku süsteemis kohtuistungitel, kuid osa tõendite uurimisest võib leida aset kohtuistungite väliselt. Pärast tõendite vaidlustamist, muutub kohtunikule nähtavaks toimik, kuhu pooled on esitanud kõik kohtumenetluses kasutatavad mitte-isikulised tõendid. Kohus saab neid uurida esmalt iseseisvalt ja seejärel uuritakse tõendeid kohtuistungitel. Kohtuliku uurimise etapis võidakse vaadelda kõiki poolte tõendeid, kuid seda ulatust saab vähendada vastavalt poolte ja kohtu kokkuleppele. Oluline on uurida tõendeid ulatuses, milles kohus mõistab asja sisu tulenevalt selle keerukusest ja eripäradest. Seega olukorras, kus osasid tõendeid kohtuistungitel ei uurita, võib olla riivatud avaliku kohtumenetluse põhimõte, sest nende tõendite uurimine ei toimu avalikkuse kontrolli all. Seejuures tuleb arvestada, et õigus avalikule kohtumenetlusele ei ole absoluutne, vaid Euroopa Inimõiguste Kohtu seisukoha järgi saab nimetatud põhimõttest teatud juhtudel mööda minna.

⁷⁷ Caianiello, M. *The Italian Public Prosecutor: An Inquisitorial Figure in Adversarial Proceedings?* - Transnational perspectives on prosecutorial power. Oxford University Press, 2011.

⁷⁸ Clair, A. "An Opportunity for Effective Cross-Examination": Limits on the Confrontation Right of the Pro Se Defendant. - *University of Michigan Journal of Law Reform*, 2009, lk 729.

Avalik kohtuistung peab toimuma, kui: 1) tuleb kontrollida faktide tuvastamise õigsust ja usaldusväärsust; 2) olukord nõuab, et kohus kujundaks isikust oma arvamuse, võimaldades tal anda selgitusi isiklikult või läbi kaitsja; 3) kohtul on vaja istungi käigus saada selgust mõnes küsimuses.⁷⁹ Ühe toimiku süsteemis saavad pooled tõendeid vaidlustada enne kohtule tõendite nähtavaks tegemist ja nende uurimist. Vaidlustamine leiab aset kohtu ees, näiteks eelistungil. Istungil saavad pooled avaldada seisukohti seoses tõendi lubatavusega. Kuna fakte tuvastatakse tõendite pinnalt, siis läbi tõendi vaidlustamise kontrollitakse faktide tuvastamise vastavust menetlusreeglitele. Ühe toimiku süsteemis saab süüdistatav isiklikult selgitusi anda viimases sõnas, samuti saab kaitsja kohtumenetluses läbivalt väljendada kaitsepositsiooni. Kohtuliku arutamise käigus on kohtul võimalik saada vastused küsimuste tõusetumisel. Kokkuvõttes võib ühe toimiku süsteemis toimuda osade tõendite uurimine kohtuistungite väliselt, kuid see ei mõjuta avaliku kohtumenetluse põhimõtet ja sealhulgas menetluse võistlevust olulisel määral.

Viimane tunnus, mida käsitletakse, on süüdistatava õiguste tagamine. Nii ühe kui kahe toimiku süsteemi puhul on süüdistatavale tagatud kõik EIÕK artiklist 6 tulenevad osavõtu- ja kaitseõigused. Õiguste rakendamine toimuks analoogselt täna kehtiva menetlusega. Autori hinnangul ei ole ühe toimiku süsteemi puhul süüdistatava menetluspõhiõiguste tagamise osas sisulisi erinevusi võrreldes kahe toimiku süsteemiga. Seega ei mõjuta ühe toimiku süsteemi kasutuselevõtt süüdistatava õiguste tagamist.

Alapeatükist järeldub, et võistleva kohtumenetluse põhimõtet iseloomustavad elemendid väljenduvad ühe toimiku süsteemis. Seejuures ei erine nende avaldumine oluliselt kahe toimiku süsteemist. Olemasolevast mudelist paremini võib ühe toimiku süsteem tagada poolte võrdsust, sest pooled teavad üksteise tõendeid ühisest toimikust. Samuti võib kohtunik omada neutraalsemat positsiooni, kui ta ei näe muudatuse tulemusel lubamatuid tõendeid. Andes kohtule võimaluse kõrvaldada risküsitluses lubamatuid ja asjakohatuid küsimusi, sekkub kohus poolte iseseisvusesse. Samas eeldab sekkumine, et pool jätab korduvalt sobimatud küsimused kõrvaldamata. Kuigi osade tõendite uurimine võib leida aset istungite väliselt, ei mõjuta see oluliselt menetluse avalikkuse ja võistlevuse põhimõtet. Kokkuvõttes nähtub, et ühe toimiku süsteem on võistlevuse põhimõtet järgiv. Antud peatükis ei hinnatud, kuidas mõjutab kohtuniku erapooletust tõendite nägemine enne sisulist kohtumenetlust. Veendumaks, et ühe toimiku süsteem järgib ka selles osas võistlevuse põhimõtet, tuleb järgnevalt tuvastada, kas ja kuidas tõendite kohtumenetluse eelne nägemine mõjutab kohtu erapooletust.

⁷⁹ EIKo 55391/13, 57728/13, 74041/13, *Ramos Nunes de Carvalho e Sá vs. Portugal*, p 190-191.

2. Tõendite uurimise mõju kohtuniku erapooletusele kahe ja ühe toimiku süsteemi menetlusmudelites

Käesoleva peatüki eesmärk on selgitada, millist mõju võib kohtuniku erapooletusele omada tõendite uurimine enne kohtumenetlust ja kohtumenetluse ajal. Nimelt näeb kahe toimiku süsteem ette, et tõendeid uuritakse kohtumenetluse käigus. Ühe toimiku süsteemis toimub mitte-isikuliste tõendite uurimine enne sisulist kohtumenetlust. Erapooletuse hindamiseks analüüsitakse kahe ja ühe toimiku süsteemis tõendite uurimise mõju kohtunike otsustamisprotsessile. Mõju olemasolul tuleb hinnata, kas mõju on küllaldane jaatamaks kohtuniku erapoolikust, mis välistab kohtumenetluse võistlevuse. Peatükis annab autor lihtsustatud ülevaate kognitiivsest infotöötlustest, lünkade täitmisest ja mõtlemismudelitest, mõistmaks kohtunike otsuste langetamise protsessi. Seejärel käsitleb autor erinevaid kallutatusi, mis otsuse tegemist mõjutavad. Läbivalt analüüsitakse, kuidas kallutatused võiksid avalduda kahe või ühe toimiku süsteemis.

2.1 Ülevaade kognitiivsest infotöötlustest

Kognitiivne infotöötlus tähendab kokkuvõtlikult teabe: 1) vastuvõtmist ja töötlemist, 2) säilitamist ning 3) kasutamist. Järgnevalt tutvustatakse eelpool toodud jaotise järgi, millised protsessid igas punktis toimuvad ning kuidas need on seotud otsuste tegemisega. Esimene etapp algab informatsiooni vastuvõtmisega, mis toimub läbi aistingute. Aisting on esmane füsioloogiline protsess, mille käigus meie meeleorganid (nagu silmad, kõrvad, nahk) võtavad vastu välist stiimulit ja muudavad selle ajju suunatavateks närviimpulssideks. Aistingule järgneb taju, mille käigus saadud närviimpulsid töödeldakse ümber ja selle interpretatsiooni tulemusel saavad need tähenduse ning konteksti.⁸⁰ Näiteks vaadeldes puud, on aisting protsess, mis toimub, kui silmad muudavad puult peegelduva valguse närviimpulssideks. Tajumine seisneb selles, kui aju töötleb saadud impulsse ja tundes ära "puu" lisab nähtule tähenduse. Siinjuures peab arvestama, et inimesed tunnetavad välismaailma erinevalt. Seega on informatsiooni vastuvõtmine alati isikustatud⁸¹, sest taju tugineb eelnevatel kogemustel ja teadmistel.

Aistingute ja tajumisega on seotud tähelepanu. Inimesele tuleb reeglina korraga mitmest allikast stiimuleid. See ei tähenda, et inimene kõiki neid stiimuleid tajub. Tajumine saab toimuda vaid

⁸⁰ Zhang, J. Cognitive Functions of the Brain: Perception, Attention and Memory. Davis: University of California 2019.

⁸¹ Bachmann, T. Psühholoogia. Raamat juristile. Tallinn: Juura, 2015, lk 48.

nende stiimulite suhtes, millele on tähelepanu suunatud.⁸² Mitmele stiimulile keskendumisel tähelepanu hüpleb⁸³, mis võib tuua kaasa vead tajumisel.⁸⁴ See omakorda võib tingida moonutatused tajutud asjaoludes, viies valemälestuse tekkimiseni ja võimaliku valeotsuse tegemiseni. Itaalia kriminaalmenetluses, mis on sarnane Eesti kriminaalmenetlusega, on uuritud, kuidas üheaegselt paljude kriminaalasjadega tegelemine mõjutab kohtunikke. Leiti, et kohtunikud, kellel on korraga palju kriminaalasju käsil, ei ole võimelised ühtegi kriminaalasja täielikult süüvima, kuna tähelepanu ei jagu kõigile ülesannetele. Toodi välja, et ühele kohtuasjale korraga keskendumine on efektiivsem ja võimaldab vältida vigu. Leiti, et mitmete vaidluste samaaegne lahendamine mõjutab otsuste kvaliteeti ning otsus võib olla kallutatud, sest aju ei tule toime liiga suure informatsiooni pealevooluga ja mitmete keeruliste ülesannete lahendamisega.⁸⁵

Teiseks etapiks on informatsiooni säilitamine. Informatsiooni saab aju aistingute, taju ja tähelepanu summeerimisel. Lisaks tuleb informatsiooni mälust. Uue teabe mällu salvestamine toimub kodeerides, mille käigus informatsioon töödeldakse ja salvestatakse ajju pikaajaliseks meenutamiseks. Kodeerimine jaguneb efektiivseks ja ebaefektiivseks. Efektiivne kodeerimine määrab, kui pikalt informatsioon inimese mälus säilib.⁸⁶ Informatsiooni mälus säilimist mõjutab selle kasutamise sagedus ja olulisus.⁸⁷ Näiteks, kui kohtunik kasutab pidevalt oma töös kindlaid menetlusnorme, mis on töö tegemiseks olulised, säilivad need tema mälus pikalt. Mälestuste meenutamine toob kaasa konkreetse infoühiku ülesalvestamise, mis muudab mälestuse haavatavaks, sest ülesalvestamisel võib mälestus muutuda. Mälestuse muutumise ulatus oleneb olukorrast, milles meenutamine toimub.⁸⁸ Näiteks, kui sama sündmust tajunud inimesed seda omavahel arutavad, siis nende mälestused ühtlustuvad: ühe mäletatud detailid lisanduvad teise mällu, sageli märkamatuks. Tajutud detaile mõjutavad tajuja varasemad teadmised ja kogemused.⁸⁹ Nii võivad tekkida valemälestused. Kui aga mälestust üldse ei meenutata, võib see kustuda. Autori hinnangul võib kohtuasja võimalikult kiire arutamine vähendada kohtunikel valemälestuste teket kohtuasja lahendamisel, mis soosib õigema otsuse tegemist.

⁸² Zhang, J.

⁸³ Madore, K. P., Wagner, A. D. Multicosts of Multitasking. - Cerebrum, 2019/4.

⁸⁴ Ahmad, A. jt. Human Error in Multitasking Environments. - Conference: Sixth International Conference on Industrial Engineering and Operations Management, 2016.

⁸⁵ Shah, S. A. jt. Psychological Flaws in Judicial Decision Making. - Global Legal Studies Review, 2023/8(2), lk 87-88.

⁸⁶ Zhang, J.

⁸⁷ *Ibidem.*

⁸⁸ *Ibidem.*

⁸⁹ Kask, K. Kui seinad räägiksid. Küsitlemise kunst. Tallinn: Kirjastus Argo 2019.

Kolmas etapp on informatsiooni kasutamine, mis hõlmab teabe mõistmist ja mõtestamist aga lisaks ka otsuste langetamist. Informatsiooni kasutades opereeritakse mälus oleva teabega, mis hõlmab sisuliselt kõike, mis ei ole vahetus meelelises tunnetuses ning lisaks haaratakse protsessi ka vahetult tajutavat informatsiooni.⁹⁰ Sel viisil on võimalik inimesel mõista tema ümber toimuvat sügavamal ja täpsemal tasandil.⁹¹ Samas suudab aju korraga võtta vastu vaid limiteeritud hulga informatsiooni, seega ei ole kõike võimalik tajuda, mistõttu on mälu lünklik ning tekkinud lüngad täidab aju olemasolevate seoste pinnalt.⁹² Seega tekib olukord, kus osa kasutatavast informatsioonist ei ole varem tajutud ega vahetult tajutav.⁹³ Sel moel lünkade täitmine ajus toimub pidevalt. Tuttavat mustrit märgates ja selle pinnalt lünka täites, võib aju tõlgendada olukorda viisil, mis tegelikkusele ei vasta ja see võib viia vale järelduseni.⁹⁴ Kokkuvõtlikult kasutatakse kolme liiki informatsiooni: 1) mälus talletatud informatsioon, 2) tajutav informatsioon 3) mustri pinnalt loodud informatsioon.

Oluliseks informatsiooni kasutamise protsessiks on otsustamine. Otsustamisel valitakse sisendipõhiselt alternatiivsete lahenduste vahel ja otsus on otsustamise tulemusel tehtud valik.⁹⁵ Otsus võib olla lõpliku otsuse langetamine, vaheotsus või lihtsalt järelduse tegemine. Inimesed ei teadvusta tihti paljude otsuste tegemist.⁹⁶ Üheks teadvustatud otsuse näiteks on kohtuotsus. Kohtuotsuse tegemine sisaldab mitmeid vaheotsuseid, mis on osas alati teadvustamata. Seejuures on leitud, et kohtunike puhul on teadvustamata otsused tihti kallutatud.⁹⁷ See avaldub eriti olukordades, kus juhtum on keeruline ja informatsioon ebamäärane.⁹⁸ Antud efekti ei välista erialane haridus, kogemus ja tahe olla erapooletu.⁹⁹ Sellele kontradiktoorselt on inimestele omane arvata, et nad on teistest objektiiivsemad.¹⁰⁰ See tähendab, et inimesed

⁹⁰ Read, S. J., Simon, D. Toward a General Framework of Biased Reasoning: Coherence-Based Reasoning. - Perspectives on Psychological Science, 2023.

⁹¹ Bachmann, T., Maruste, R. Psühholoogia alused. Tallinn: TEA Kirjastus 2011, lk 226-227.

⁹² De Brigard, F. Is memory for remembering? Recollection as a form of episodic hypothetical thinking. - Synthese, 2013.

⁹³ Brockhoff, A., Huff, M., Papenmeier, F. Filling the gap despite full attention: the role of fast backward inferences for event completion. - Cognitive Research: Principles and Implications, 2019.

⁹⁴ Logan, R. K., Tandoc, M. Thinking in Patterns and the Pattern of Human Thought as Contrasted with AI Data Processing. - Information, 2018/9.

⁹⁵ Facione, P. A., Facione, N. C. Thinking and reasoning in human decision making: the method of argument and heuristic analysis. Millbrae: The California Academic Press LLC 2007.

⁹⁶ Irwin, J. F., Real, D. L. Unconscious Influences on Judicial Decision Making: The Illusion of Objectivity. - McGeorge Law Review, 2016.

⁹⁷ *Ibidem.*

⁹⁸ Read, S. J., Simon, D. (2023).

⁹⁹ Irwin, J. F., Real, D. L.

¹⁰⁰ Lin, D. Y., Pronin, E., Ross, L. The Bias Blind Spot: Perceptions of Bias in Self Versus Others. - Personality and Social Psychology Bulletin, 2002/28(3), lk 373-374.

eeldavad, et nende tehtavad otsused on kallutamata, mis muudab kallutatuse märkamise keeruliseks.

Järgnevalt käsitleb autor eeltoodu seost Eesti kriminaalmenetlusega. Tänauses kriminaalmenetluses on kohtunikul korraga käsil mitmed kriminaalasjad. Kohtuistungid ja tõendite uurimine ühes asjas toimub tavapäraselt vähemalt mõne kuu jooksul, millega paralleelselt kulgevad ka teised menetlused. See tähendab, et haaratavat informatsiooni on palju, mis võib muutuda hoomamatuks. Liigne informatsiooni pealevool ja ülesannete kompleksus võib tingida tähelepanematust tajumisel ja vigade tegemist ning kallutatust otsustamisel. Kuna kohtuotsuse tegemine koosneb mitmetest vaheotsustest, millest paljud on teadvustamata, on keeruline kallutatust märgata. Ühe toimiku süsteemis saab kohtunik enne sisulist kohtumenetlust tõendid¹⁰¹ korraga kätte. Sedasi on võimalik tõendeid uurida ja asjaolusid tuvastada järjestikku lühema aja jooksul. Kohtunik saab oma tööd planeerida nii, et ta keskendub konkreetsele kriminaalasjale, milles on istungid on lähiajal toimumas. See aitab vältida informatsiooni segunemist ja hoomamatust ning võib vähendada kallutatuse mõjule pääsemist.

Kognitiivne infotöötlus jaguneb kolmeks etapiks: informatsiooni vastuvõtt ja töötlemine, säilitamine ning kasutamine. Esimeses etapis vastuvõetud informatsioon töödeldakse aistingute ja taju kaudu, mille käigus luuakse seoseid ning lisatakse tähendus. Teises etapis kodeeritakse informatsioon mällu pikaajaliseks säilitamiseks. Mälestuste säilimine sõltub nende kasutamise sagedusest ja olulisusest. Kolmandas etapis kasutatakse talletatud, vahetult tajutavat ja lünkade täitmisel saadud teavet, et mõista ja langetada otsuseid. Kogu protsessi mõjutavad tähelepanu ja mälu piirangud, mis võivad põhjustada tajuvigu ja mälu moonutusi. Kohtunikud, kes keskenduvad korraga mitmele kriminaalasjale, võivad kogeda kallutatust ja vigu otsuste tegemisel, mistõttu on efektiivsem keskenduda ühele kohtuasjale korraga.

2.2 Koherentsuspõhine mõtlemismudel

Käesoleva peatüki eesmärk on selgitada, kuidas haaratakse mõtteprotsessi erinevat informatsiooni, mille pinnalt lahendatakse ülesandeid või probleeme ehk tehakse otsuseid. Mõtlemine toimub inimese peas ning sealset närviimpulsside jada ja tähendust ei ole võimalik lõplikult jälitada ega hinnata. Seetõttu ei saa anda ühest vastust, kuidas mõtlemine toimub. Uuringutega on tuletatud erinevaid teooriaid ja mudeleid, mis selgitavad, kuidas mõtlemine

¹⁰¹ Välja arvatud isikulised tõendiallikad.

võib toimuda. Autor kasutab töös koherentsuspõhist mõtlemismudelit (*coherence-based reasoning*) selgitamaks, kuidas tõenditepõhine otsustamine toimub. Antud mudel osutus valituks, kuna see ei keskendu idealistlikule mõtlemisele, mille järgi on mõtteprotsess allutatud vaid loogikareeglitele ja seadusepärastele. Käsitlev mudel võtab arvesse inimesesiseseid, sotsiaalseid ja muid reeglipärastele allutamataid tegureid, mis on inimeseks olemisele omased. Seega koherentsuspõhine mõtlemine arvestab mõtteprotsessi nihetega (*coherence shifts*).¹⁰²

Mõtlemisel arvestatavaid faktoreid on palju ning need on mitmetähenduslikud, ebauhtlased, mõõtmatud ja muutuvad. Aju ei käsitte iga faktorit eraldi, vaid ühtse tervikuna.¹⁰³ Antud terviklik lähenemine rõhub lähteandmete vaatlemisele kui süsteemile, milles andmed on omavahelistes seostes. Näiteks tuleb selle käsitluse loogikast lähtudes vaadelda kõiki tõendeid koosmõjus üksteisega mitte eraldiseisvalt. Samamoodi näeb Eesti seadusandja ette, et kohtunik peab olema võimeline nii hoomama, omavahel sobitama kui võrdlema erinevat teavet. Nimelt on sätestatud kriminaalmenetluse seadustikus, et üksikutele tõenditele ei omistata kindlat tähendust, vaid neid tuleb hinnata kogumis (KrMS § 61).

Koherentsuspõhine mõtlemine on tööriist, mis võimaldab selgitada eri tüüpi teabe ühtsesse mõttesüsteemi haaramist. Teabeks võib olla hetkel tajutav, varem tajutu, eelistused, uskumused, hinnangud, reaktsioonid, emotsioonid, eelarvamused. Komplekssete ülesannete korral on seesuguseid süsteeme kihiti mitmeid, sest protsessi käigus jagatakse keeruline ülesanne väiksemateks ja kergemateks ülesanneteks, mille pinnalt on lihtsam arusaadavaid järeldusi teha. Kõik saadud järeldused lülitatakse ühtsesse võrgustikku - eelpool kirjeldatud kihilised süsteemid on omavahel ühendatud. Seal filtreeritakse järeldused läbi vastavalt sellele, kuidas need sobituvad indiviidi olemasoleva infokogumiga.¹⁰⁴

Järeldused ehk elemendid, mis sobituvad olemasolevate teadmistega, jäävad sarnaselt positiivselt aktiivseks. Need elemendid omandavad otsustusprotsessi ajalisel kulgemisel järjest tugevama signaali. Elementide signaalid, mis ümbritsevaga ei sobitu, on negatiivselt aktiivsed. Negatiivselt aktiivsed elemendid jäävad tahaplaanile või need töödeldakse ümber sobivaks.¹⁰⁵ Kusjuures elemendid, mis väljendavad inimesele olulisi hoiakuid ja moraalseid tõekspidamisi, on eriti kõrgelt aktiveeritud. Sel juhul saab moraalil põhinev element tugevama signaali kui

¹⁰² Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹⁰³ Schweizer, M. Comparing holistic and atomistic evaluation of evidence. - Law, Probability and Risk, 2014/13, lk 66.

¹⁰⁴ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹⁰⁵ Read, S. J., Simon, D. (2023).

eelistusel või reeglil põhinev element.¹⁰⁶ On täheldatud, et inimesed ei tee otsuseid, mis häälbivad nende fundamentaalsetest põhimõtetest.¹⁰⁷ Sel juhul näiteks kohtunik, kes eriti tugevalt taunib igasugust vägivalda, mõistab suure tõenäosusega isiku vägivalda kasutamise eest süüdi olukorras, kus tõendid on mitmetähenduslikud ja ei kinnita üheselt isiku süüd.

Protsessi tulemusel tekib koherentne seisund, kus vahejärgeldustest koosnev lõppjärgeldus on domineerivalt aktiveeritud ehk tugeva positiivse signaaliga. Samal ajal sobimatud järgeldused filtreeritakse välja või töödeldakse ümber selliseks, et need sobiks domineeriva järgeldusega. Koherentsus saavutataksegi läbi positiivsete elementide võimendamise vastavalt sellele, mille poole lõppjärgeldus kaldub. Võimalikke lõppjärgeldusi võib olla mitmeid, kuid enim aktiivseks jääb see, mida toetavaid vahejärgeldusi esineb kõige rohkem. Sel viisil saavutatakse mõtlemisel koherentsus, mida seal ei esineks, kui vastuolulised järgeldused domineeriks.¹⁰⁸

Koherentsuse nihked on olukorrad, kus tehtav lõppjärgeldus on nihkes ehk kallutatud ebaolulise või moonutatud teabe tõttu. Koherentsuse nihked tekivad, kui ülesande lahendamisel arvestatakse teavet, mis ei seostu ülesandega või on moonutatud. Seesugune teave mõjutab tehtavaid vahejärgeldusi. Kui domineerima jäävad vahejärgeldused, mis põhinevad ebaolulisel või moonutatud teabel, siis on mõjutatud ka lõppjärgeldus. Sellisel juhul on tegemist kallutatusega.¹⁰⁹ Koherentsuse nihked selgitavad, et ajule on omane saavutada koherentsus ka juhul, kui ülesandele lisandub ebaoluline teave. Näiteks on läbi viidud eksperiment, milles paluti osalejatel pakkuda, kuidas vaadeldav isik X reageerib järgnevas olukorras:

X-i arvates on Y väga rumal ja tüütu. X-le meeldib luule ning ühel päeval leiab ta seesuguse luule, mis talle veel eriti meeldib. Selle tõttu otsustab ta uurida järele, kes on antud luule autor ning ta avastab, et autoriks on Y.¹¹⁰

Tulemused näitasid, et 46% vastanutest arvasid, et X parandab oma arvamust Y-st, 29% vastanutest leidsid aga hoopis, et X-i arvamus Y-i luulest langeb. Ülejäänud 25%-st enamus leidis samuti, et olukord küll muutub negatiivses suunas, kuid põhjendus oli teist laadi, näiteks arvati, et X ei usu, et Y on autoriks. Vaid vähesed ei sidunud kahte asjaolu omavahel ning ei teinud sellest uut järgeldust.¹¹¹ Kõnealusel olukorras on luule hindamine ja isiku meeldivus

¹⁰⁶ Skitka, L. J. The Psychology of Moral Conviction. - Social and Personality Psychology Compass, 2010, lk 268.

¹⁰⁷ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹⁰⁸ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹⁰⁹ Simon, D. A Third View of the Black Box: Cognitive Coherence in Legal Decision Making. - University of Chicago Law Review, 2004/71, lk 524-549.

¹¹⁰ Heider, F. The Psychology of Interpersonal Relations. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Inc, 1958, lk 176.

¹¹¹ *Ibidem*.

omavahel puutumatud asjaolud ehk eraldiseisvad ülesanded. Ühel juhul hinnatakse luulet ning teisel juhul inimest.

Võttes aluseks eeltoodud näite, siis luule hinnang ei tohiks sõltuda selle autorist, samamoodi ei peaks inimese omaduste meeldivus olema mõjutatud luule kirjutamise faktist. Siiski on inimestele omane viia puutumatud asjaolud kokku ja seda peamiselt olukordades, kus need on vastanduvad. Seega, kui ajus registreerub signaal, et miski on vastuoluline, siis tekib vajadus seda vastuolu siluda, et saavutada uuesti koherentsus. Järelilikult on kooskõllalisuse saavutamine pidev protsess, toimudes isegi olukordades, kus lisandunud teave ei ole ülesande kontekstis oluline. Mil viisil lisandunud asjakohatut teavet kasutatakse, oleneb sellest, kuidas eelnevalt on järeldus kujunenud. Samuti oleneb see uue informatsiooni kaalukusest. Näiteks on süüdiolematuid inimesi peetud süüdiolivateks kõhutunde või mulje pinnalt, kuigi konkreetseid tõendeid süü kinnitamiseks ei ole¹¹². Sel juhul tingib koherentsuse nihke tugev õiglusjanu või soov süüdlane kinni pidada.

Kuivõrd koherentsuse nihked seletavad kallutatud otsuste tegemist, toob töö autor välja koherentsuse nihete peamised tunnused. Eelpool selgus, et koherentsuse saavutamine on oluline pidevalt, ka ülesande kontekstis ebaolulise informatsiooni lisandumisel. Kuna esimest tunnist on eelpool selgitatud, siis seda uuesti ei käsitleta. Teiseks tunnuseks on inimeste suurenenud kindlustunne otsuste suhtes, mille tegemisel esines koherentsuse nihe. Nimelt on täheldatud, et ülesande lahendamise ajal kasvab järk-järgult isiku kindlustunne tehtava järelduse osas. Seda ka olukordades, kus isik ülesande jooksul esitatud informatsiooni enda jaoks moonutab, mille tulemusel tekibki koherentsuse nihe. Kusjuures, mida laiaulatuslikum tekkiv nihe on, seda enam ollakse kindlad oma järelduses. Nagu eelnevalt välja toodud luule näitest ilmnes, võib koherentsuse nihke algatada ebaoluline asjaolu. Näiteks: esitledes süüdistatavat heatahtliku inimesena *versus* pahatahtliku inimesena, eeldatakse teisel juhul isiku kuritahtlikku motiivi isegi siis, kui miski sellele ei viita, ning tehakse oluliselt rohkem süüdimõistvaid otsuseid.¹¹³

Süsteemi kolmandaks ja tähtsaimaks tunnuseks on protsessi mitteteadvustamine. See tähendab, et inimesed ei märka koherentsuse nihkeid, mis põhjustavad kallutatust.¹¹⁴ On ilmnenu, et sageli tekib inimestel pärast koherentsuse nihke toimumist veendumus, et nad on pidevalt olukorda moonutatult tajunud. Seejuures ei teadvustata, et nende arusaam on koherentsuse nihke tõttu muutunud. Inimesed ei suuda meenutada, kuidas nad tajusid olukorda enne

¹¹² Gudjonsson, G. H. The Science-Based Pathways to Understanding False Confessions and Wrongful Convictions. *Frontiers in Psychology*, 2021/12.

¹¹³ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹¹⁴ Holyoak, K. J. jt. The Emergence of Coherence Over the Course of Decision Making. - *Journal of Experimental Psychology Learning Memory and Cognition*, 2001/27(5), lk 1257-1258

koherentsuse nihke tekkimist. Sellest järeldub, et inimesed ei teadvustata koherentsuse nihke teket ehk ebaolulise või moonutatud informatsiooni kasutamist ülesande lahendamisel.¹¹⁵

Koherentsuse nihked ja kallutatused tekivad aeg-ajalt kõigil inimestel, sealhulgas kohtunikel. Kuigi ametitajale esitatakse erapooletuse nõue, saab seda täita vaid inimlike võimete piirides. Seesugust fenomeni nagu “absoluutne erapooletus” ei eksisteeri. Kohtunikud teevad samuti vahel kallutatud otsuseid - olgu see tõendit vaadeldes, tunnistaja usaldusvärsust hinnates või kohtulahendit kirjutades. See on loomulik, sest nagu eelnevalt arutletud, on aju jaoks oluline koherentsus saavutada ka juhul, kui kasutatav informatsioon on ebaoluline. Näiteks kohtuniku otsus võib olla mõjutatud süüdistatava käitumisest või asjaolust, et ta on varem toime pannud kuriteo. Koherentsuse nihked toimuvad teadvustamatult ning samas ollakse oma otsustes enesekindlad. Kallutatused on teatud määral paratamatu, mis tähendab, et ükski menetlusmudel ei saa seda täielikult ära kaotada.

2.3 Kallutatused otsustamisel

Käesolevas alapeatükis käsitleb autor täpsemalt kallutatuse ehk erapooletuse teket otsustamise protsessis. Peatükis ei käsitleta kõiki kallutatusi, vaid neid, mis antud tööga on enim seotud ja mida on rohkem uuritud. Iga kallutatuste juures vaadatakse, kas ja kuidas need võivad esineda kohtuniku töös. Samuti uurib autor, mil moel erinevad kallutatused pääsevad esile kahe ja ühe toimiku süsteemis.

2.3.1 Kinnituskalduvus

Kinnituskalduvus on protsess, milles otsustaja kasutab enesele teadmata ülesande juurde kuuluvat teavet või tõendeid otsimaks kinnitust oma juba eksisteerivale uskumusele.¹¹⁶ Nimelt on leitud, et kinnituskalduvuse esinemisel moonutab otsustaja järjepidevalt tõendeid ja probleemi lahendamise lähtekohti vastavalt sellele, millised on tema olemasolevad uskumused, ootused või hüpoteesid.¹¹⁷ Seejuures ignoreeritakse või pisendatakse vastupidist teavet. Samuti tõlgendatakse seda ümber sobivaks.¹¹⁸

¹¹⁵ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹¹⁶ Olaborede, A. O., Meintjes-Van Der Walt, L. Cognitive Bias Affecting Decision-Making in the Legal Process. - *Obiter*, 2021/41(4), lk 813.

¹¹⁷ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹¹⁸ Nickerson, R. Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises. - *Review of General Psychology*, 1998/2(2), lk 175.

Kinnituskalduvusele on omane, et mitmeti mõistatav informatsioon ei nõrgenda kinnituskalduvuse mõju, vaid hoopis tugevdab seda. Olukorras, kus otsustajal on eelkujunenud veendumus ja talle esitatakse materjali, mis nimetatud veendumust ei kinnita, vaid on mitmeti mõistetav või vastuoluline, peaks isik oma uskumuse kahtluse alla seadma. Selle asemel aga hakatakse ebamääraseid tõendeid tõlgendama nii, et need hoopis kinnitavad olemasolevat uskumust. Seega, kui tõendid on ebamäärase sisuga, võimaldades neid tõlgendada sobival viisil, võib juhtuda, et eelkujunenud veendumus ei nõrgene, vaid hoopis tugevneb.¹¹⁹ Surmanuhtluse toetajate ja vastastega tehtud uuringus esitati osalejatele teavet, mis sisaldas nende veendumusega nii kooskõlas kui ka vastuolus olevat teavet. Uuringust ilmnas, et isikud hindasid kõrgemalt teavet, mis nende varasemat veendumust kinnitas, mille pinnalt täheldati eelkujunenud veendumuse tugevnemist.¹²⁰ Sellest järeldati, et erisisulised tõendid hoopis tugevdavad varasemalt omandatud arusaamu, kuna eelistatakse teavet, mis sobituvad eelkujunenud seisukohtadega.¹²¹

Kinnituskalduvuse mõju kohtunikele on palju uuritud. On leitud, et kohtunikud võivad olla tõendeid hinnates mõjutatud kinnituskalduvusest. Kohtunikud hindavad usaldusväärsemaks ja valivad tihedamini teavet, mis nende veendumust kinnitavad, võrreldes teabega, mis on veendumusega vastuolus.¹²² Näiteks hindavad kohtunikud usaldusväärsemaks ütlusi, mis kinnitavad nendes tekkinud kahtlust, et isik on teo toime pannud. Seda ka juhul, kui kahtlust mitte kinnitava tunnistaja ütlused sisult ei anna alust kahelda nende usaldusvääruses. Seega ütluste usaldusvääruse hinnangut mõjutab nende vastavus eelnevalt tekkinud kahtlusele.¹²³ Samas on leitud, et valdkonna spetsiifiliste teadmiste omamine võib vähendada kinnituskalduvuse mõju. See tähendab, et süüteovaldkonnas tegutsevatele kohtunikele avaldab kinnituskalduvus väiksemat mõju võrreldes isikutega, kellel samaväärsed teadmised puuduvad.¹²⁴ Veel on leitud, et kohtunike jaoks on loomulik olla objektiivne ja erapooletu, mis samuti vähendab kinnituskalduvuse esilepääsemist nende otsustes.¹²⁵ Siiski tuleb arvestada, et

¹¹⁹ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹²⁰ Lepper, M. R., Lord, C. G., Ross, L. Biased Assimilation and Attitude Polarization: The Effects of Prior Theories on Subsequently Considered Evidence. - Journal of Personality and Social Psychology 1979/37(11), lk 2105-2108

¹²¹ *Ibidem.*

¹²² Englich, B., Schmittat, S. M. If You Judge, Investigate! Responsibility Reduces Confirmatory Information Processing in Legal Experts. - Psychology, Public Policy, and Law, 2016/22(4).

¹²³ Goeckenjan, I., Oeberst, A. May a witness challenge the conviction? (Some) Confirmation bias in legal experts. - Forensische Psychiatrie Psychologie Kriminologie, 2022/16(3), lk 295-296.

¹²⁴ Englich, B., Schmittat, S. M. (2016).

¹²⁵ *Ibidem.*

kuigi kohtunikud on kriitilisemad informatsiooni suhtes, mida nad otsustamisel kasutavad, on kinnituskalduvuse mõju kohtunikele olemas.¹²⁶

Ühtlasi on leitud, et kinnituskalduvust võib tingida poolte versioonide esitamine kohtus. Nimelt esitatud versiooni alusel võidakse tõendeid laiendavalt tõlgendada.¹²⁷ See tähendab, et väheste tõendite pinnalt hinnatakse kuritegu tõendatuks, kuna esitatud versiooniga täidetakse lüngad, kuigi tõendid seda ei kinnita.¹²⁸ Väheste tõendite korral on koherentsuse saavutamine lihtsam, sest väiksem tõendite hulk tähendab väiksemat vastuolude arvu. Suur tõendite hulk mõjub kinnituskalduvuse tõttu aga süüdistavalt. Kui isikut süüdistatakse korraga mitme kuriteoepisoodi toimepanemises, hinnatakse teda kriminaalsemaks, mis suurendab ka süüdimõistva otsuse tõenäosust.¹²⁹

Eesti kriminaalmenetluses, kus kehtib kahe toimiku süsteem, esitavad pooled kohtumenetluses enne tõendite uurimist oma versiooni juhtunust. Versiooni osaline või täielik tõele vastavus ei ole sel hetkel teada. Samas loob see tingimused kinnituskalduvuse tekkeks, sest selle põhjal tekib kohtunikul esmane arusaam juhtunust. Lisanduv informatsioon peab sobituma tekkinud arusaamaga. Kohtule esitavad versiooni küll mõlemad pooled, kuid reeglina mõjub tugevamalt süüdistusversioon. Nimelt keskendutakse kohtumenetluses konkreetse järelduse ehk isiku süü kontrollimisele. Seetõttu filtreeritakse tõenditest pärinevat informatsiooni välja vastavalt sellele järeldusele.¹³⁰ See tähendab, et tõendeid vaadeldakse läbi süüdistusversiooni prisma, mistõttu ei kaaluta alternatiivseid järeldusi.¹³¹ Siit tulenevalt kontrollitakse kohtumenetluses süüdistatava süü olemasolu, luues esmase kahtluse, et isik võib süüdi olla. Kinnituskalduvuse tekkimisel, võib kohus tõenditest otsida eelkõige informatsiooni, mis kinnitaks kujunenud kahtluse tõesust.

Kinnituskalduvuse teket soodustab menetluspoolte kohtule esitatavad tõlgendused tõenditele. Sisuliselt öeldakse kohtule ette, millist teavet tõenditest tuleb otsida, suunates kohtunikku keskendumata vastava informatsiooni leidmisele.¹³² Kohus saab tõendeid küll hiljem uuesti uurida, kuid kui poolte esitatud versioon on mõjunud veenvalt, võib kohtunik tõendeid uurida

¹²⁶ *Ibidem.*

¹²⁷ Hastie, R., Pennington, N. Evidence Evaluation in Complex Decision Making. - Journal of Personality and Social Psychology, 1986/51(2), lk 251-255.

¹²⁸ Liden, M. Confirmation Bias in Criminal Cases. Uppsala: Uppsala University 2018, lk 103.

¹²⁹ Collins, R., Penrod, S., Tanford, S. Decision making in joined criminal trials: The influence of charge similarity, evidence similarity, and limiting instructions. - Law and Human Behavior, 1985/9(4), lk 321.

¹³⁰ Raeder, M. What Does Innocence Have to Do With It?: A Commentary on Wrongful Convictions and Rationality. - Michigan State Law Review, 2003/4, lk 1327.

¹³¹ Findley, K. The Multiple Dimensions of Tunnel Vision in Criminal Cases. - Wisconsin Law Review, 2006/1023, lk 292.

¹³² *Ibidem*, lk 311-313.

lähtudes vastava poole versioonist. Kohtumenetluses pärinevad kasutatavad tõendid valdavalt prokuratuurilt, mis tähendab, et süüdistav pool on reeglina eelisseisus oma versiooni usutavaks tegemisel. Eeltoodust nähtuvalt võib kahe toimiku süsteemil põhinevas kohtumenetluses kinnituskalduvus kohtunikke mõjutada.

Lisaks näeb kohus kahe toimiku süsteemis tõendeid kohtuistungitel, mis toimuvad tavapäraselt vähemalt paarinädalase kuni paarikuise või isegi paariaastase perioodi jooksul. Selle käigus esitletakse kohtule tõendid koos poolte tõlgendustega. Nagu eelnevalt öeldud kontrollitakse menetluses isiku süüd, mis soosib kinnituskalduvuse teket. Esmalt esitatakse süüstavad tõendid ehk veendumust kinnitav materjal, mis võib tingida, et aja kulgedes on kohtunikku aina keerulisem veenda isiku süütuses.¹³³ Õigustavate tõendite nägemise hetkeks võib kujunenud arusaam olla juba nii tugev, et õigustavaid tõendeid peetakse väheoluliseks või neid tõlgendatakse alateadlikult ümber. Teisisõnu: õigustavad tõendid võivad kaotada oma mõju.

Ühe toimiku süsteem ei välista samuti kinnituskalduvuse teket. Sarnaselt kahe toimiku süsteemiga võib kohtunikul olla alateadlikult soodumus otsida kohtumenetluses isiku süüd. Ka siin ilmnevad poolte seisukohad kohtuasjaga seoses süüdistus- ja kaitseaktist. Lisaks tuuakse nendes välja, millist informatsiooni tõenditest otsida. Kohtunikul on võimalus vaadelda tõendeid esmalt iseseisvalt ilma süüdistus- ja kaitseaktita, tänu millele ei pruugi kinnituskalduvus mõjule pääseda. Selline tõendite uurimine võib suurendada kohtuniku neutraalsust kohtuasjas, kuid ei välista kinnituskalduvuse teket. Tõendite eelneval uurimisel kujuneb kohtunikul arusaam asja sisust, mis tähendab, et hilisemas kohtumenetluses võib ta rohkem tähelepanu pöörata tõenditele, mis on kooskõlas tema eelkujunenud hüpoteesiga. Samas kajastab toimik süüstavaid ja õigustavaid tõendeid, mis tasakaalustavad kohtunikus tekkivat veendumust.

Ühe toimiku süsteemis toimuks tõendite uurimine kontsentreeritumalt ehk lühema ajaperioodi jooksul, mille raames näeb kohus algusest peale mõlema poole tõendeid. Õigustavad tõendid võivad takistada süüdistusversioonil või süüstavatel tõenditel tugineva eelarvamuse kinnistumist mällu. Samas võib sisulise kohtumenetluse eelne tõendite uurimine tingida selle, et kohtuprotsessis eelistab kohtunik informatsiooni, mis sobitub uuritud materjalide pinnalt kujunenud arusaamaga. Kuna mõlemas menetlusmudelil ei saa kohtule anda kogu tõenduslikku teavet korruga kätte, võib mõlemas süsteemis kinnituskalduvus tekkida nende tõendite pinnalt, mida varem uuritakse.

¹³³ *Ibidem*, lk 300.

Alapeatüki kokkuvõtteks võib öelda, et kinnituskalduvus tähendab tendentsi otsida, tõlgendada ja mäletada informatsiooni viisil, mis kinnitab eelnevaid uskumusi, eelarvamusi või hüpoteese. Kinnituskalduvuse esinemisel võidakse eirata või alahinnata tekkinud veendumustele vastupidist tõendusmaterjali. Kajastatud uuringutest selgus, et kinnituskalduvus mõjutab kohtunikke tõendite hindamisel. Kahe toimiku süsteemil põhinev kohtumenetlus on kinnituskalduvusest mõjutatud. Ühe toimiku süsteem ei välista kinnituskalduvuse mõjule pääsemist. Küll aga võib selle mõju väheneda, kuna kohtul on võimalik tõendeid uurida neutraalselt positsioonilt, poolte tõendeid kõrvutades ja lühema ajaperioodi jooksul.

2.3.2. Ankurdamine

Ankurdamine on protsess, kus inimene saades esimese või esialgse informatsiooni, seab selle enesele teadmata pidepunktiks ehk ankruks ning on sellest mõjutatud edasiste otsuste tegemisel või hinnangute andmisel.¹³⁴ Näiteks, kui kohtumenetluses oleks arutamisel avalikus kohas toimunud kakluse juhtum ja kohtunikul oleks eelteadmine, et süüdistatavat on varem süüdistatud vägivalda kasutamises, suureneb süüdimõistva otsuse tegemise tõenäosus. Sel juhul hindab kohtunik ankurdamise tõttu süüstavat teavet tugevamaks. Ankurdamine võib kergesti aset leida olukordades, kus vajaminev informatsioon ei ole kättesaadav või mõistetav¹³⁵. Ka tänases kriminaalkohtupidamises toimub tõendite esitamine viisil, kus paratamatult ei ole võimalik tervikpilti asjast koheselt saada, mis võib soosida ankurdamise teket. Ankurdamisel inimesed teadvustamata pisendavad või ignoreerivad uut teavet, mis on algse ankruga vastuolus.¹³⁶ Ankurdamisel võetakse täiendavat teavet küll arvesse ehk ankurdamisel tekkinud arusaama kohandatakse, kuid ankrust ollakse siiski mõjutatud.¹³⁷ Ankurdamine on sarnane kinnituskalduvusega. Erinevalt kinnituskalduvusest ei ole ankurdamisel eelkujunenud arusaama, vaid esmane informatsioon muutub pidepunktiks, mis hakkab otsuseid mõjutama. Samas võib varem kujunenud eelarvamus mõjutada ankrust seadmist¹³⁸. Sel juhul on omavahel kombineeritud kinnituskalduvus ja ankurdamine.

Numbriline ankurdamine, mille käigus seatakse number pidepunktiks, on enim tuntud ankurdamise vorm. Seetõttu enamasti uuringuid, mis on koostatud ankurdamise mõju kohta

¹³⁴ Olaborede, A. O., Meintjes-Van Der Walt, L., lk 816.

¹³⁵ Tomczak, P., Traczyk, J. The mechanism of non-numerical anchoring heuristic based on magnitude priming: Is it just the basic anchoring effect in disguise? - Polish Psychological Bulletin, 2017/48(3), lk 401.

¹³⁶ Arce, R., Farina, F., Novo, M. Cognitive Bias and Judicial Decisions. Much ado about crime. Brüssel: Uitgeverij Politeia NV 2003.

¹³⁷ Olaborede, A. O., Meintjes-Van Der Walt, L., lk 816-817.

¹³⁸ Arce, R., Farina, F., Novo, M.

kriminaalmenetluses, käsitlevad eelkõige karistuse mõistmist. Siiski esineb laialdaselt ka mittenumbrilist ankurdamist¹³⁹, kuid seda on kriminaalmenetluse kontekstis vähem uuritud. Mittenumbriline ankurdamine tähendab, et informatsioon (nt tõend) seatakse pidepunktiks. Selle kohta on leitud, et tõendite esitamise järjekord võib omada ankurdamise efekti. Nimelt hinnatakse uut informatsiooni ehk tõendeid selle järgi, kuidas see sobib kokku või erineb esimesena saadud informatsiooni pinnalt tekkinud ankrust. Seejärel kohandavad hindajad oma olemasolevat arusaama lähtudes uuest informatsioonist, kuid ankru mõju jääb püsima. Samas ei oma ankur sedavõrd tugevat mõju, et lõplik hinnang või otsus oleks ankruga täpselt sama.¹⁴⁰ Siit järeldub, et ankurdamine mõjutab uue informatsiooni hindamist lähtudes tekkinud ankrust, kuigi lõpliku seisukoha kujundamisel arvestatakse ka uut informatsiooni.

Järgnevalt käsitleb autor numbrilist ankurdamist. Kohtunikega tehtud uuringutest on ilmnenu, et numbriline ankurdamine mõjutab mõistetavat karistust. Karistuse raskus mõistetakse vastavalt küsitavale karistussoovile. Nii on leitud, et kohtunikud mõistavad raskema karistuse vägistajale, kellele küsitakse 34 kuu pikkust vangistus, ja kergema karistuse vägistajale, kellele küsitakse 12 kuu pikkust vangistus. Seejuures arvasid üle 90% kohtunikest, et küsitav karistus ei mõjutanud mõistetava karistus suurust.¹⁴¹ Ankurdamisel muutub küsitav karistus pidepunktiks ja seetõttu tõendeid meenutatakse või vaadatakse uuesti läbi otsimaks kooskõla ankruga. Mida karmim on küsitav karistus, seda rohkem antakse kaalu tõenditele, mis viitavad teo suuremale tõsidusele. Ja vastupidi: kui küsitakse leebemat karistust, hakatakse keskenduma asjaoludele, mis toetavad kergemat karistust.¹⁴² Ankurdamise mõju ei märgata, sest selle tekkimist ei teadvustata.¹⁴³

Samuti on leitud, et kohtunikele mõjub karistuse mõistmisel ankruna ka täiesti ebaoluline teave. Nii on kohtunikule karistuse mõistmisel ankruna mõjunud juhuslik täringuga veeretatav arv. Nimelt mõisteti raskem karistus juhul, kui täringuga veeretati suurem number, kergem karistus mõisteti siis, kui täringuga veeretati väiksem number.¹⁴⁴ Järgnevast uurimusest ilmnis, et ka ajakirjaniku kõne, milles küsiti kohtunikelt karistuse suuruse kohta, mõjub ankruna. Uuringus tekitati ankur ühele grupile ühe aasta peale ning teisele grupile kolme aasta peale. Esimene

¹³⁹ Gaeth, G. J., Jain, G., Nayakankuppam, D. Process Evidence Regarding the Anchoring and Adjustment Bias: New Methodologies and Non-Numeric Domains. *Sine loco, sine anno*.

¹⁴⁰ Jackson, J. L., Kerstholt, S. H. Judicial Decision Making: Order of Evidence Presentation and Availability of Background Information - *Applied Cognitive Psychology*, 1998/12.

¹⁴¹ Englich, B., Mussweiler, T. Sentencing under uncertainty: Anchoring effects in the courtroom. - *Journal of Applied Social Psychology*, 2001/31, lk 1535-1551.

¹⁴² Gamliel, E., Peer, E. Heuristics and Biases in Judicial Decisions. - *Court Review: The Journal of the American Judges Association*, 2013, lk 117-118.

¹⁴³ Englich, B., Mussweiler, T. (2001).

¹⁴⁴ Englich, B., Mussweiler, T., Strack, F. Playing Dice With Criminal Sentences: The Influence of Irrelevant Anchors on Experts' Judicial Decision Making. - *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2006, lk 196-198.

grupp mõistis vägistajale karistuseks 25 kuud vangistust ning teine grupp mõistis karistuseks 33 kuud vangistust.¹⁴⁵ Kuigi valdavalt seatakse kohtumenetluses ankur prokuröri poolt karistussoovi avaldamisel, on tähelepanuväärne, et mõistetava karistuse suurust võib lisaks mõjutada ka kohtumenetluse väline asjaolu.

Eesti kohtumenetluses on tõenditega seotud ankurdamine murettekitav eelkõige süüdistatava jaoks. On täheldatud, et tõendite uurimise alguses võib tõend jätta tugeva mulje, mistõttu seatakse see ankruks.¹⁴⁶ Kohtumenetluses alustab tõendite esitamist prokurör, mistõttu saab (mitte-numbriliseks) ankruks olla vaid süüstav tõend. Ankurdamise efekt on tõenäoline ka seepärast, et kohtumenetluse alguses esitavad pooled oma versiooni juhtunust ja annavad omapoolsed tõlgendused tõenditele. Ankur võib tekkida poole esitatud versioonile või tõendile antud tõlgendusele. Kuna kahe toimiku süsteemis avaldatakse tõendeid järk-järgult kohtuistungitel, on kohtunikul reeglina keeruline saada koheselt ülevaadet juhtunust. Ankrute tekkimist soosib asjaolu, et kohtunikule ei ole sündmuse mõistmiseks vajaminev informatsioon kättesaadav või mõistetav¹⁴⁷. Olenevalt kohtuasja keerukusest, võib kohtuliku uurimise alguse ja õigustavate tõendite nägemise vahele jääda mitu päeva kuni mitu aastat. See omakorda võib tingida ankrute seadmist poole versioonile või esimestele tõenditele. Numbriline ankur võib mõjutada isikule mõistetava karistuse suurust ning tõenditele antavat kaalu.

Ühe toimiku süsteem ei välista ankrute tekkimist. Seda ka süüdistatava jaoks kahjulikus suunas, sest kohtunik saab tõendeid uurides alustada süüstavatest tõenditest. Ühe toimiku süsteemis tutvub kohtunik tõenditega esmalt iseseisvalt enne sisulist kohtumenetlust. Seejuures saab kohtunik lähtuda süüdistus- ja kaitseakti sisust, mis väljendavad poolte seisukohti kohtuasjaga seoses. Esitatud seisukohad võivad tekitada ankurdamise efekti. Samas saab kohtunik ühe toimiku süsteemis uurida tõendeid korraga või lühema ajavahemiku¹⁴⁸ jooksul, mis võimaldab saada terviklikuma ülevaate juhtunust ja vähendada ankrute seadmist. Teadaolevalt soodustab ankrute seadmist olukord, kus informatsioon ei ole täielik¹⁴⁹. Tõendeid korraga uurides, on lünga tekkides kohtunikul võimalik tõendeid üksteisega kõrvutada. Seega algsest vaadeldavast tõendist tulenev ankur ei pruugi kinnituda, vaid teised tõendid täiendavad ja kujundavad seda ümber. Kuivõrd toimik sisaldab nii süüstavaid kui õigustavaid tõendeid, tekib kohtunikul tasakaalustatum perspektiiv asjast erinevalt olukorrast, kus kohtunik näeb õigustavaid tõendeid

¹⁴⁵ *Ibidem*, lk 191-192.

¹⁴⁶ English, B., Musswiler, T., Strack, F. The Last Word in Court—A Hidden Disadvantage for the Defense. - Law and Human Behavior, 2005/29(6), lk 718.

¹⁴⁷ Tomczak, P., Traczyk, J., lk 401.

¹⁴⁸ Autorile teadaolevalt ei ole ankurdamise seost ajaga otseselt uuritud, kuid antud järeldus on töös tehtud tulenevalt teabe lünklikkuse ja ankurdamise omavahelisest seosest.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

alles pikema aja möödudes. Numbriline ankurdamine võib ka ühe toimiku süsteemis mõju omada.

Kokkuvõttes tuleb nentida, et uuringud toetavad ankurdamise mõju kohtumenetlustele. Valdavalt on ankurdamist uuritud seoses karistuse mõistmisega, kuid uuringute tulemused ilmestavad ka seda, kuidas kohtumenetluses tõendeid vastavalt ankrule ümber hinnatakse. Suure tõenäosusega mõjutab ankurdamine kohtumenetlusi kahe toimiku süsteemis ja ka ühe toimiku süsteemis. Samas võib ühe toimiku süsteem vähendada ankurdamise efekti, kuna kohtunik saab mõlema poole tõendeid uurida samaaegselt ja lühema aja jooksul.

2.3.3. Haloefekt

Haloefekt tähendab olukorda, kus inimesele omistatakse mingisugune omadus, mille tõttu kaldutakse teda hindama sarnaselt ka muudes aspektides. Vastavalt sellele, kas esmane mulje inimesest on hea või halb, hinnatakse tema teisi omadusi positiivselt või negatiivselt. Seega üks positiivne omadus tingib üleüldise positiivse hinnangu isiku teiste omaduste suhtes ja vastupidi.¹⁵⁰ Näiteks, kui inimene on lahke, siis peetakse teda ka nutikaks. Haloefekti uurimisel on märgatud, et teisi omadusi võetakse arvamuse kujundamisel arvesse juhul, kui need sobituvad esmase muljega. See viitab, et teisest inimesest jääv mulje peab olema vastuoludeta ja järjepidev ehk koherentne eelhinnanguga. See tähendab, et kui inimest tajutakse üldiselt positiivselt, siis ilmnevat negatiivset omadust eiratakse.¹⁵¹

Haloefekti on enim uuritud seoses füüsilise atraktiivsusega. Füüsiliselt atraktiivsetele inimestele omistatakse reeglina positiivsed omadused vastavalt hindaja eelistustele. Liigselt atraktiivseid inimesi võidakse hinnata negatiivseks, kui hindaja omistab sellele negatiivse tähenduse.¹⁵² Välimuse mõju kohta tehtud uuringust ilmnes, et füüsiliselt atraktiivseid inimesi hinnatakse intelligentsemateks, akadeemiliselt edukamateks ja kohusetundlikumateks võrreldes vähem atraktiivsete inimestega. Kui lähteinformatsiooniks oli vaid hinnatava sugu ja vanus, olid tulemused objektiivsemad ja täpsemad.¹⁵³

Veel on leitud, et kuritegude puhul, mis ei ole seotud inimese välimusega, tuleb hea väljanägemine süüdistatavale kasuks. Teda hinnatakse leebemalt kui vähem atraktiivseid

¹⁵⁰ Thorndike, E. A Constant Error in Psychological Ratings. - Journal of Applied Psychology, 1920/4, lk 25.

¹⁵¹ Read, S. J., Simon, D. (2023).

¹⁵² Feeley, T. H. Comment on Halo Effects in Rating and Evaluation Research. - Human Communication Research, 2002/28(4), lk 578-580.

¹⁵³ Mavor, K. I., Talamas, S. N., Perret, D. I. Blinded by Beauty: Attractiveness Bias and Accurate Perceptions of Academic Performance. - PLoS ONE, 2016/11(2).

süüdistatavaid, seda on kirjeldatud näiteks varguste korral.¹⁵⁴ Samas kuritegude puhul, kus hea välimus loob kuriteo toimepanemiseks soodsamad tingimused, ei tule atraktiivsus süüdistatavale kasuks. Näiteks, kui kelmuse toimepanemine on õnnestunud tänu heale füüsilisele väljanägemisele, siis loetakse see alateadlikult või teadlikult raskendavaks asjaoluks. Seda isegi juhul, kui seadus seesugust raskendavat asjaolu ette ei näe.¹⁵⁵ Täiendavalt on uuritud, kas vandekohtunikud on õigeksmõistva või süüdimõistva otsuse tegemisel mõjutatud süüdistatava näost. Uuringust nähtus, et atraktiivne nägu võib suurendada süüdimõistvate otsuste arvu, kuna ilusatel inimestel oodatakse paremat käitumist. Samas usaldusväärsete nägudega inimesi mõisteti vähem süüdi ning neile mõisteti kergem karistus.¹⁵⁶

Eelnevalt viidatud uuringutes ei osalenud professionaalsed kohtunikud, vaid need viidi läbi tavainimestega või vandekohtunikega. Samas, kuna haloefekti mõju leidis kinnitust ning selle tekkimist ei teadvustata¹⁵⁷, on selge, et see võib esineda ka kohtunikel. Sel juhul sõltuks isiku süüdimõistmine või karistus osaliselt sellest, milline ta välja näeb. Samas tuleks haloefekti mõju kohtunikele rohkem uurida, et selles osas kindlaid järeldusi teha. Nii kahe kui ühe toimiku süsteemis võib kohtunik olla haloefektist mõjutatud, kuna esimene teave süüdistatavast on tema kuriteos süüdistamise fakt. Kuivõrd kuriteod on ühiskonnas tugevalt taunitavad teod, omab süüdistamise fakt negatiivset tähendust. Antud asjaolu võib tingida haloefekti esile pääsemise ning tekitada alateadlikku negatiivset suhtumist süüdistatavasse. Süüdistatu käitumine, välimus, suhtlus ja sõnakasutus, millega kohtunik puutub kokku kohtuistungitel, võib tingida haloefekti avaldumise. Ühe toimiku süsteemis võib haloefekti mõju väheneda seetõttu, et kohtunik näeb isikut pärast kohtuasja materjalidega tutvumist. Sel juhul kujuneb kohtunikul esmane hinnang kohtuasja ja sealhulgas süüdistatava suhtes tõendite pinnalt, mis on kohtuasja lahendamise seisukohalt asjakohane teave erinevalt süüdistatava välimusest või käitumisest. Teiselt poolt võivad kohtuasja detailid kutsuda esile haloefekti teket süüdistatavale kahjulikus suunas. Samas on selge, et kui isik on pannud toime raske kuriteo ning tõendid seda selgelt kinnitavad, siis ei saagi hinnang süüdistatavast positiivne olla.

Kokkuvõttes seisneb haloefekt selles, et isikule omistatud positiivse või negatiivse omaduse põhjal hakatakse hindama teda vastavalt positiivselt või negatiivselt ka muudes aspektides. Haloefekt võib mõjutada kohtumenetlusi, sealhulgas menetluse tulemust ning mõistetavat

¹⁵⁴ Ostrove, N., Sigall, H. Beautiful but dangerous: effects of offender attractiveness and nature of the crime on juridic judgment. - Journal of Personality and Social Psychology 1975/31(3), lk 413.

¹⁵⁵ Shechory-Bitton, M., Zvi, L. The effect of offender's attractiveness and subject's gender on judgments in swindling. - Psychiatry, Psychology and Law, 2014.

¹⁵⁶ Yang, .Q. jt. Effects of Male Defendants' Attractiveness and Trustworthiness on Simulated Judicial Decisions in Two Different Swindles. - Frontiers in Psychology, 2019/10.

¹⁵⁷ Read, S. J., Simon, D. (2023).

karistust. Haloefekti mõju võib ühe toimiku süsteemis väheneda, kui kohtunik uurib enne süüdistatava nägemist kohtuasja materjale ja kujundab selle alusel oma seisukoha asjast.

2.3.4 Stereotüüpimine

Stereotüüpimine on teiste inimeste jaotamine kategooriatesse. Antud protsess võib olla teadlik või teadvustamata. Tegemist on tavapärase kognitiivse tööriistaga, mis lihtsustab teiste inimeste hindamist. Vastavalt sellele, millisesse kategooriasse hindaja inimese paigutub, saab ta isiku kohta kiirelt informatsiooni. Nimelt kantakse indiviidile üle grupitunnused, kuna isikut teadmata, ei ole võimalik tema kohta mujalt teavet saada. Kui lisaks grupipõhisele informatsioonile on teada konkreetset indiviidi puudutav teave, kujundatakse nende kahe põhjal lõplik hinnang. Teisisõnu: grupiomadus on püsiv. Kuigi kategoriseerimine võib igapäevaselt olla kasulik abivahend, ei ole see eriti täpne. Seetõttu ei tohiks arvestada grupitunnuseid tähtsate otsuste tegemisel, kui need tunnused ei ole leidnud kinnitust.¹⁵⁸ Eriti problemaatiline on stereotüüpide väärkasutus, mis tuginevad eelarvamustel või vaenulikkusel vähemusgruppide suhtes.¹⁵⁹

Ilmekaks näiteks siinkohal on asjaolu, et mustanahalisi isikuid peetakse agressiivsemaks kui samamoodi käituvaid valgenahalisi isikuid. Nimelt tehti uuring, kus osalejatel tuli võrrelda samamoodi käituvat valgenahalise ja mustanahalise mehe käitumist ning hinnata seda. Valgenahaliste meeste tegevust hinnati kui sõbralikku või naljatavat müksamist, kuid mustanahaliste meeste puhul tõlgendati seda vägivaldsemisena. Uuring näitas, et rassilised stereotüübid võivad sama käitumist sisustada erinevalt olenevalt sellest, millise rassi esindaja toimepanija on.¹⁶⁰ Teises uuringus hinnati koolitüdruku akadeemiline sooritus madalamaks või kõrgemaks vastavalt sellele, milline oli tema perekonna majanduslik taust. Sooritus hinnati kehvemaks, kui tüdruku perekond oli vähekindlustatud.¹⁶¹

Kohtumenetluses toimuva stereotüüpimise kohta on leitud, et vandekohtunikud hindavad tätoveeritud isikuid kriminaalsemateks kui tätoveerimata isikuid. Mustanahaliste välimust (mitte rassi) peetakse vähem kriminaalsemaks kui valgenahalistel. Siiski hinnati rassist lähtudes

¹⁵⁸ *Ibidem.*

¹⁵⁹ Eberhardt, J. Biased: Uncovering the hidden prejudice that shapes what we see, think, and do. New York: Viking 2019, lk 160.

¹⁶⁰ Duncan, B. L. Differential Social Perception and Attribution of Intergroup Violence: Testing the Lower Limits of Stereotyping of Blacks. - Journal of Personality and Social Psychology 1976/34(4), lk 595-597.

¹⁶¹ Darley, J. M., Gross, P. H. A hypothesis-confirming Bias in Labeling Effects. - Journal of Personality and Social Psychology, 1983/44(1), lk 25-27.

mustanahalised kriminaalsemaks.¹⁶² Seesugused vastuolulised tulemused võivad olla põhjustatud sellest, et mustanahalisi peetakse rassist tulenevalt üleüldiselt kriminaalsemateks, kuid valgenahalistel esineb välimuses täiendav tunnus, mis annab hindajale märku, et isik võib olla kriminaalne. Kui isik nägi välja kriminaalne, mõisteti ta suurema tõenäosusega süüdi.¹⁶³

Kuigi eelpool toodud mõjud ei ole tuvastatud kohtunikega tehtud uuringutes, on leitud, et stereotüübid võivad mõjutada ka neid. Näiteks võivad lähisuhtevägivalla juhtumites otsuseid mõjutada stereotüübid, mis põhinevad meeste ja naiste rollidele abielus.¹⁶⁴ Samuti on kohtunikud otsustamisel lähtunud stereotüübist, mille kohaselt väljakutsuva käitumisega naine on ise süüdi, kui teda seksuaalselt rünnatakse.¹⁶⁵ Ehkki tegemist ei ole välimusel põhinevate stereotüüpidega, ilmestavad need näited asjaolu, et kohtunikud võivad otsustamisel eelarvamustest lähtuda. Eeltoodust järeldub, et stereotüüpidel põhinevad eelarvamused võivad mõjutada kohtunike hinnanguid, mis omakorda võivad viia kallutatud otsuse tegemiseni.

Kahe toimiku süsteemis võib kohtunik olla stereotüüpidest mõjutatud. Nimelt saab kohtunik kohtumenetluse käigus teada süüdistatava erinevatest omadustest, mis võivad tuua kaasa stereotüüpiseerimist. Näiteks võib kaasneda stereotüüpide mõju süüdistatava rassi, rahvuse, neetide, tätoveeringute nägemisel. Iseloomustavatest tõenditest võib ilmnedu isiku majanduslik taust, kuriteoga mitteseotud süütegude varasem toimepanemine, religioon. Ka ühe toimiku süsteemis võivad stereotüübid kohtunikku mõjutada. Samas, kui kohtunikul on võimalik uurida enne süüdistatava nägemist kohtuasja materjale ning kujundada arusaam juhtunust, võib väheneda stereotüüpimise mõju. Arvestada tuleb, et kui kohtuasja materjalid sisaldavad iseloomustavaid tõendeid (näiteks karistusregister, sissetulekud), võivad need endiselt kaasa tuua stereotüüpiseerimist ja mõjutada kohtumenetlust.

Inimeste kategoriseerimine on igapäevane vahend saamaks informatsiooni teiste isikute kohta. Stereotüüpidel põhinevaid eelarvamusi ei tohiks arvestada inimesi hinnates ja otsusi langetades, sest stereotüüpidest tulenev teave võib olla väga ebatäpne. Stereotüübid võivad mõjutada kohtunikke, mis tähendab, et nii kahe kui ühe toimiku süsteemis võivad stereotüübid kohtunikes kallutatust tekitada. Ühe toimiku süsteem võib kallutatust vähendada, sest kohtunik saab enne

¹⁶² Kehn, A., Sorby, M. Juror perceptions of the stereotypical violent crime defendant. - *Psychiatry, Psychology and Law*, 2021/28(5), lk 652-656.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ Renzulli, I. Discrimination and gender stereotypes in judicial decisions: The jurisprudence of the European Court of Human Rights in light of *JL V Italy* – A retreat into the shadows? - *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2023/41(3), lk 161-162.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

süüdistatava nägemist kohtuasja materjalide pinnalt kujundada esialgse seisukoha asjast. Samas eeldab see, et toimik ei sisalda teavet, mis stereotüüpidega seondub.

2.3.5. Raamistamine

Raamistamine on kallutatuse vorm, mis käsitleb tehtavate otsuste erinevust vastavalt sellele, kuidas informatsiooni otsustajale esitatakse. See tähendab, et sama informatsiooni saab otsustajale esitada nii positiivselt kui negatiivselt ning teabe esitamise viisist oleneb, missugune otsus tehakse.¹⁶⁶ Kusjuures otsustused võivad olla olenevalt informatsiooni esitamise laadist täiesti vastassuunalised. Raamistamine nagu ka muud kognitiivsed kallutused ei ole teadvustatud otsuse tegija poolt. Teabeandja poolt informatsioonile negatiivse või positiivse tähenduse andmine võib olla teadlik teguviis, kuid samas võib see toimuda ka teadvustamata kujul olles tingitud hoopis muust tegurist, näiteks teabeandja uskumusest, et informatsioon on hea või halva tähendusega.¹⁶⁷

Ilmestamaks raamistamise mõju on viidud läbi uuring, kus osalejad pidid valima vaktsiini A ja vaktsiini C vahel. Üldine teave oli, et 600 inimest oli uue haiguse tulekul ohus. Vaktsiini A kohta oli öeldud, et 200 inimest päästeti ning vaktsiini C kohta oli informatsioon, et 400 inimest suri. Enamik osalejatest (72%) hindas vaktsiini A paremaks kui vaktsiini C. Seda olenemata asjaolust, et mõlema vaktsiiniga kaasnevate päästetud elude ja surmade arv oli sama.¹⁶⁸ Kohtunike puhul on leitud, et vastavalt sellele, kuidas neile kohtuasja asjaolusid esitatakse, võivad nad mõista raskema või kergema karistuse.¹⁶⁹ Samuti on leitud, et tõendite esitamise viis mõjutab seda, kuidas kohtunikud tõendeid sisult ja usaldusväärsuselt hindavad. Põhimõtteliselt on võimalik pooltelt kohtumenetluses mõjutada oma jutuga ja informatsiooni esitamise viisiga kohtuniku taju tõenditest.¹⁷⁰

Kahe toimiku süsteemis esitavad pooled kohtumenetluses oma versiooni juhtunust. Samuti selgitavad nad, milline teave nähtub tõenditest. Mõlemal juhul saavad pooled valida, kuidas nad teavet edasi annavad. Seeläbi on neil võimalik mõjutada, kuidas kohtunik kohtuasja tajub

¹⁶⁶ Dhami, M. K., Garcia-Retamero, R. On avoiding framing effects in experienced decision makers. - *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 2013/66(4), lk 829-830.

¹⁶⁷ Frisch, D. Reasons for framing effects. - *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 1993/54(3), lk 399-429.

¹⁶⁸ Kahneman, D., Tversky, A. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. - *American Association for the Advancement of Science*, 1981/211, lk 453.

¹⁶⁹ Isaacs, D. M. Baseline Framing in Sentencing. - *Yale Law Journal*, 2011/121, lk 457.

¹⁷⁰ Guthrie, C., Rachlinski, J. J., Wistrich, A. J. Context Effects in Judicial Decision Making. - *SSRN Electronic Journal*, 2009.

ja seega mõjutada kohtunikku tõendite hindamisel. Ühe toimiku süsteemis saab kohtunik tõenditega toimiku ning lisaks süüdistus- ja kaitseakti, milles on võimalik esitada teavet positiivselt või negatiivselt. Kui kohtunik uurib tõenditega toimikut süüdistus- ja kaitseaktist eraldiseisvalt, on tal võimalik vältida raamistamise mõju, mis tuleneb nimetatud aktidest. Nimelt võivad raamistamise mõju omada just süüdistus- ja kaitseakt, mitte aga esitatavad tõendid, sest need kajastavad tõendamiseseme asjaolusid.

Raamistamine on kallutatud, mille käigus tehtav otsus sõltub sellest, kuidas otsustajale informatsiooni esitatakse. Raamistamine toimub otsustajale teadvustamata. Raamistamine võib mõjutada mõistetava karistuse raskust ja tõendite hindamist. Kahe toimiku süsteemis pääseb raamistamine esile läbi poolte versioonide esitamise ja tõenditele antavate tõlgenduste. Ühe toimiku süsteemis võib raamistamine kohtunikku mõjutada, kuna koos toimikuga on kohtunikul süüdistus- ja kaitseakt. Raamistamise mõju võib väheneda, kui kohtunikul on võimalus tõendeid uurida ilma eelnimetatud aktideta.

2.4. Kohtunike erapooletus kahe ja ühe toimiku süsteemis

Käesolevas alapeatükis võetakse kokku eelpool uuritud kallutatuste esinemine kahe ja ühe toimiku süsteemis ning tuuakse välja, mida kallutatuste leevendamiseks teha. Kohtunike erapooletus on võistleva kohtumenetluse oluline tunnus, tagades õiglase õigusemõistmise ja selle usaldusväärsuse. Teise peatüki eesmärk oli uurida, kuidas mõjutab kohtunike erapooletust see, millal nad tõendeid näevad - vastavalt kas kohtumenetluse eelselt või kohtumenetluse ajal. Analüüsis kasutati erinevaid kognitiivseid kallutatusi ja arvestati menetlusmudelite eripäradega.

Nii kahe kui ühe toimiku süsteem on mõjutatud eriliiki kallutatustest. Mõlemas menetlusmudelil on kohtunikud vastuvõtlikud kinnituskalduvusele. See tähendab, et poolte versioonide või eelkujunenud arusaama tõttu on kohtunik mõjutatud tõendeid hinnates, eelistades informatsiooni, mis kujunenud uskumust kinnitavad. Ankurdamise mõju ilmneb selgelt karistuse mõistmisel ning see mõjutab ka tõendite hindamist - näiteks võidakse ankur seada esmasele informatsioonile või avaldub mõju tõenditele kaalu andes.

Haloefekt saab tekkida mõlemas menetlusmudelil isiku väljanägemise või käitumise pinnalt, mis võib mõjutada kohtuniku otsustamisprotsessi. Haloefekti tekkimist võib tingida isiku kuriteos süüdistamise fakt, mis tähendab, et sellest tulenevalt võidakse inimest üldiselt negatiivselt tajuda. See omakorda võib mõjutada otsuse tegemist, kuigi isiku süü ei ole kinnitust

leidnud. Stereotüübid võivad kohtunikes tekitada eelarvamusi teatud inimgruppide suhtes, mis avaldab mõju nende erapooletusele. Raamistamise analüüsis selgus, et informatsiooni esitamise viisist võib oleneda kohtuniku hinnang tõenditele ja süüdistatava süüle.

Eelnevast järeldub, et kohtunike erapooletust mõjutavad mitmed kognitiivsed kallutatused, mis esinevad sõltumata kriminaalmenetluse mudelist. Saadud tulemuste põhjal ei saa väita, et kahe toimiku süsteem on erapooletum kui ühe toimiku süsteem. Samas võib ühe toimiku süsteem mõnes aspektis pakkuda isegi erapooletumat menetlust. See ei tähenda, et kahe toimiku süsteemil põhinev menetlusmudel oleks mittetoimiv või et selles tehtaks järjepidevalt ebaõiglaseid ja kallutatud otsusi. Kallutatused otsustes tekivad eelkõige juhul, kui informatsiooni on palju, otsuse tegemisega on kiire, töökoormus on suur, tõendid on ebamäärased ning lahendatav probleem on keeruline¹⁷¹.

Ühe toimiku süsteemis uuritakse tõendeid kogumikus lühema aja jooksul, mis lubab kohtunikul saada terviklikuma ja tasakaalustatud ülevaate juhtunust. See võib väheneda kallutatuste teket, mis pääseksid mõjule, kui kohtunik puutub esialgu kokku peamiselt ühe poole tõendite ja argumentidega ning näeb teise poole tõendeid alles pikema aja möödudes. Kokkuvõttes saab saadud tulemuste pinnalt öelda, et võttes võrdluseks olemasoleva menetlusmudeli, on ka ühe toimiku süsteemis tagatud kohtu erapooletus, mistõttu on ühe toimiku süsteem võistleva kohtumenetluse põhimõtet järgiv.

Oluline on märkida, et olenemata ühe või teise süsteemi eelistest, nõuab kohtunike erapooletuse tagamine nende koolitamist ja teadlikkuse tõstmist erinevatest kallutatustest. On leitud, et enim aitab erinevaid kognitiivseid kallutatusi pärssida just nimelt kohtunike teadlikkus kallutatustest ning nende mõjudest. Kuna kallutus tekib alateadlikult, ei ole sellest võimalik hoiduda lihtsalt tahtmisega olla erapooletu.¹⁷² Samas võib teadlikkuse tõstmisega süveneda arusaam, et kõik teevad kallutatud otsuseid, mistõttu võidakse sellesse hoopis leebemalt suhtuda põhjendusel, et erapooletu ei olegi võimalik olla. Küll aga saab sellise arvamuse tekkimisest hoiduda, kui teadlikkuse tõstmisega samaaegselt selgitada kallutatuse vältimise viise. Näiteks on leitud, et kallutatust aitab vähendada see, kui tuletada otsustajale meelde, et eelkujunenud arusaama olemasolul otsitakse reeglina tõenditest teavet oma arusaama kinnitamiseks (kinnituskalduvus).¹⁷³

¹⁷¹ Frimodig, B. Heuristics: Definition, Examples, And How They Work. Simply Psychology 2023. Arvutivõrgus: <https://www.simplypsychology.org/what-is-a-heuristic.html> (23.03.2024).

¹⁷² Kunkler, K. S., Roy, T. Reducing the impact of cognitive bias in decision making: Practical actions for forensic science practitioners. - Forensic Science International: Synergy, 2023/7.

¹⁷³ Holroyd, J., Stafford, T., Scaife, R. Confronting bias in judging: A framework for addressing psychological biases in decision making. ResearchGate 2018. Arvutivõrgus:

Veel on pakutud välja lähenemine, mis võib aidata kohtunikel kallutatusi märgata. Nimelt siseveendumuse kujunedes, tuleks proovida sellele vastuargumente leida. Kui vastuargumentide ümberlökkamine on raskendatud, siis võib olla kujunenud veendumus või otsus kallutatud.¹⁷⁴ Ka muudel juhtudel on leitud, et kallutatust aitab vähendada alternatiivsete lahenduste otsimine.¹⁷⁵ Samuti aitab kallutatusi vähendada probleemi arutamine kolleegidega, kes vaidlustavad kujunenud seisukohti.¹⁷⁶ Näiteks kohtuotsuste tegemine kolleegiumites võiks aidata kallutatust vähendada, kuna kolleegiumis töötamine eeldab vastastikust arutelu probleemi lahendamisel. Erinevate kallutatust vähendatavate tehnikate rakendamine kohtunike töös võib oluliselt aidata kallutatusi ära tunda ja neist hoiduda otsustamisel.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kohtumenetluses ei ole võimalik saavutada täielikku erapooletust. Antud ideaal ei kaasne kohtuniku ametiga. Kallutatust otsustes on võimalik osalt vähendada teadvustades eriliiki kallutatusi ja nende mõju ning koolitades kohtunikke. Menetlusmudelit valides ja protsessireegleid luues tuleb pigem eeldada kallutatuste esinemist kohtumenetluses ja teadvustada, et kallutatuste mõju ei saa täielikult välistada. Nii kahe kui ühe toimiku süsteemis pääsevad erinevad kallutatused tõenäoliselt mõjule. Seejuures ei nähtu analüüsist, et ühe toimiku süsteemis kohtuniku erapoolikus suureneks võrreldes kahe toimiku süsteemiga. Võttes erapooletuse hindamisel aluseks olemasoleva menetlusmudeli, leiab autor, et ühe toimiku süsteemis on kohtu erapooletuse nõue täidetud ja seega järgib ühe toimiku süsteem võistleva kohtumenetluse põhimõtet. Siiski võiks kaaluda Eestis konkreetsete uuringute läbiviimist, mis keskenduvad kallutatuste esinemisele ja mõjudele Eesti kriminaalmenetluses. Olles aga käesoleva analüüsi pinnalt tuvastanud, et ühe toimiku süsteem täidab kohtu erapooletuse ja seega võistlevuse nõuet, on võimalik edasi uurida antud süsteemi võimalikke positiivseid mõjusid kohtumenetluse tõhustamisele.

https://www.researchgate.net/publication/327778308_Confronting_bias_in_judging_A_framework_for_addressing_psychological_biases_in_decision_making (15.03.2024).

¹⁷⁴ Simon, D. (2004), lk 548.

¹⁷⁵ Kunkler, K. S., Roy, T.

¹⁷⁶ Stafford, T. Biases in decision making. - Tribunals, 2017, lk 19-21.

3. Kohtumenetluse efektiivsus ning ökonoomsus kahe ja ühe toimiku süsteemis

Töö viimases peatükis tuleb käsitlemisele kohtumenetluse efektiivsus ja ökonoomsus vastavalt kahe ja ühe toimiku süsteemis. Võistleva kohtumenetluse rakendamise eesmärkideks oli tõsta kohtumenetluse efektiivsust, ökonoomsust ja kiirust¹⁷⁷ ehk menetlusmudeli kasu hinnatakse läbi nimetatud tegurite. Siinkohal märgib autor, et võistleva menetluse kehtestamise eesmärgiks oli lisaks tagada kohtu suurem neutraalsus.¹⁷⁸ Nagu teisest peatükist selgus, siis ei ole võimalik absoluutset erapooletust kohtumenetluses saavutada olenemata kasutusel olevast menetlusmudelist. Analüüsist nähtus, et ühe toimiku süsteem võib pakkuda kohtu suuremat erapooletust, kuid ilma täiendavate uuringuteta ei saa seda tõsikindlalt väita, mistõttu kohtu erapooletust eraldi kasutegurina töös ei nimetata.

Peatükis mõistetakse efektiivsuse all kohtumenetluses tehtavate toimingute tõhusust ja sujuvust. Ökonoomsuse all vaadatakse kohtumenetluses eriliiki ressursi kasutamist ning kiirust.

3.1 Kohtumenetluse efektiivsus

Esmalt analüüsitakse kohtumenetluse toimingute tõhusust ja sujuvust kohtuliku arutamise erinevates etappides kahe toimiku süsteemis ning seejärel ühe toimiku süsteemis. Kahe toimiku süsteemis algab pärast kohtuistungit rakendamist kohtuliku uurimise faas. Selle alguses peetakse avakõned ning sellele järgneb tõendite uurimine. See tähendab, et kuigi kohtueelses menetluses on kogutud ja uuritud tõendeid (kriminaaltoimikus), alustatakse kohtumenetluses uuesti tõendite uurimisega (koondatakse kohtutoimikusse), sest kriminaaltoimikut kohtule edastada ei tohi.

Tõendite uurimisel taotleb pool kõigepealt tõendi vastuvõtmist ja kui kohus tõendi vastu võtab, siis tõend avaldatakse. Enne tõendi vastu võtmist peab kohus aga tõendi suhtes läbi viima selle asjakohasuse testi, sest KrMS § 286¹ nõuab, et kogutav tõend peab asjas tähtsust omama. Osade tõendite puhul tuleb hinnata ka nende lubatavust. Asjakohasuse test tuleb läbi viia iga tõendi suhtes, ka nende osas, mille asjakohasusele vastaspool vastu ei vaidle. Selle tulemusel võib protsess osutada ajakulukaks, mis toimib tõhusa vaidluse lahendamise eesmärgile vastu, sest iga tõendi vastuvõtmise osas ei teki vaidlust, ometi tuleb kohtul tõendile eraldi hinnang anda.

¹⁷⁷ Seletuskiri 594 SE I, lk 102.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

Iga tõendi vastuvõtmise järgselt tuleb reeglina need tõendid¹⁷⁹ kohtuistungil avaldada ja uurida. KrMS § 296 lõige 3 näeb ette, et tõendi avaldamise ulatuse määravad pooled ning kohus sellesse seaduse alusel sekkuda ei saa. Kuigi säte ütleb, et tõend avaldatakse vastavalt selle olemusele ja kasutamise eesmärgile, ei saa kohus seadusest lähtudes piirata tõendi avaldamist. Seda võivad pooled ära kasutada oma menetluslikes huvides, takistades seejuures menetluse kulgemist.¹⁸⁰ Tõendi saab jätta avaldamata vaid poolte kokkuleppel. Kokkuvõttes võib selle tulemusel tõendite uurimine võtta kaua aega. Nii on võimalik menetlust venitada ning samas ei saa kohus seesugusesse venitamistaktikasse sekkuda. Eelnevalt toodud põhjustel võib menetlus ka tahtmatult venima minna. Seega võib tõendite vastuvõtmise ja avaldamise protsess kahe toimiku süsteemis osutada ajakulukaks, mis pärsib kohtumenetluse tõhusat ja sujuvat kulgemist.

Kohtus tõendite uurimist takistavaks asjaoluks võib osutada tõendite varjamine vastaspoole eest. Nimelt võivad pooled kohtueelselt jätta ühepoolselt või vastastikku tõendeid üksteisele tutvustamata, mis segab toimingute sujuvat kulgemist kohtuistungil. Kohtumenetluses esineb olukordi, kus pooled näevad alles kohtuistungil esimest korda vastaspoole tõendit.¹⁸¹ Selle tulemusel võib tekkida vajadus teha ümber süüdistus- või kaitsetaktika, samuti kulub rohkem aega tõendi uurimisele (näiteks ei piisa tõendi osalisest avaldamisest, vaid teine pool tahab kogu tõendi avaldamist ja uurimist). Ka Justiitsministeerium on maininud kriminaalmenetluse ühe võimaliku probleemkohana tõendite varjamine, mis võib osutada kriminaalmenetluse venimist tingivaks asjaoluks.¹⁸² Kaitsjaid intervjuerides on ilmnenu, et nende väitel ei võimalda prokuratuur vahel osade tõenditega tutvuda, mis raskendab kaitsja positsiooni kohtumenetluses.¹⁸³ Seejuures ei pea kaitsev pool oma tõendeid üldse prokuratuurile tutvustama, mis võib keerulisemaks muuta ka süüdistusfunktsiooni täitmise kohtumenetluses. Poolte ühepoolne või vastastikune tõendite vahetamata jätmine omakorda takistab kohtumenetluse sujuvat kulgemist, kuna tõenditega tuleb tutvuda kohtumenetluse käigus, mis kulutab aega ja rikub menetluse rütmi¹⁸⁴. Samuti võib vastaspool vajada aega oma süüdistus- või kaitsepositsiooni muutmiseks.

¹⁷⁹ Siinkohal käsitletakse peamiselt mitte-isikulisi tõendeid.

¹⁸⁰ Harju Maakohtu esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne.

¹⁸¹ Kalajas, L. Mõistlik menetlusaeg ja kriminaalmenetluse venitamine üldmenetluses. Magistritöö. Juhendaja Andreas Kangur. Tartu: Tartu Ülikool 2021.

¹⁸² Kangur, A., Kruusmaa, K-C.

¹⁸³ Kalajas, L.

¹⁸⁴ Näiteks räägitakse Harju Maakohtu esimehe järelevalve aruandes jälitustoimingutega seoses menetluse pikenemisest, lk 26, 32.

Tõendite uurimise üheks osaks on isikuliste tõendiallikate uurimine, mis toimub risküsitluse käigus. Nagu esimesest peatükist selgus, ei saa kohus kahe toimiku süsteemis risküsitluse käigus kõrvale jätta lubamatuid või asjakohatuid küsimusi. Kui vastaspool risküsitlemisse ei sekku, võidakse küsitletavale esitada palju menetluslikult sobimatuid küsimusi, mis kogumis võivad takistada kohtumenetluse kulgemist ja venitada menetlust¹⁸⁵. Autori hinnangul võivad seesugused küsimused tekitada segadust menetlusosalistes ja tunnistajates, mis raskendab risküsitluse fokuseerimist ja sellest loodetava tulemuse saamist¹⁸⁶.

Liikudes kahe toimiku süsteemi sisulisest kohtumenetluse etapist tagasi eelistungi faasi, märgib autor järgmist. Eelistungi üheks eesmärgiks on planeerida kriminaalasja kohtulikku arutamist. Eelpool käsitletud kohtumenetluse tõhusust pärssivaid asjaolusid ei saa planeerimisel ilmselt arvesse võtta, sest need ei ole ettenähtavad. Seega võib kohtuliku arutamise planeerimine olla raskendatud - nii sisuliselt kui ajaliselt. Ehk istungipäevale planeeritud kohtutoimingud võivad lükkuda edasi teistele päevadele ning võib tekkida vajadus täiendavate istungipäevade järele. Kui planeeritud ja täiendavate istungipäevade vahele jääb pikk aeg, võib autori hinnangul olla mõjutatud menetluse tõhusus ja sujuvus. Osalistel võivad aja möödudes toimunud menetluse detailid ununeda, mille tõttu võib istungil kuluda täiendavalt aega toimunu ja informatsiooni meelde tuletamiseks.

Järgnevalt käsitleb autor ühe toimiku süsteemi võimalikku mõju toimingute tõhususele ja sujuvusele kohtuliku arutamise erinevates etappides. Meeldetuletuseks märgib autor ühe toimiku süsteemi kohta järgmist. Ühe toimiku süsteemis esitavad pooled enne kohtumenetlust kohtus kasutatavad tõendid¹⁸⁷ ühisesse, mõlemale poolele nähtavasse, toimikusse. Antud tõendid on lõplikud, mis kohustab pooli tõendeid esitama koheselt, mitte jätma mõnda tõendit hilisemaks esitamiseks. Ühisesse toimikusse esitatavad tõendid ei muutu kohtule nähtavaks koheselt, vaid enne on pooltel võimalik vaidlustada konkreetse tõendi asjakohasust või lubatavust.

Ühe toimiku süsteemis ei ole eraldi tõendite vastuvõtmise etappi, vaid kohus viib tõendi suhtes asjakohasuse või lubatavuse testi läbi vaid juhul, kui vastaspool tõendi asjakohasust või lubatavust vaidlustab. See omakorda eeldab, et toimikusse esitatakse ka need materjalid, mis võimaldavad tõendite lubatavust hinnata, näiteks jälitustoimingute taotlused ja load. Tõendite lubatavuse ja asjakohasuse hindamine enne sisulist kohtumenetlust on vajalik menetluse toimikupõhiseks muutmisel, kuna süsteemi üheks eesmärgiks on vältida olukorda, kus kohus

¹⁸⁵ Näiteks RKKKo 3-1-1-43-10, p 40 jj.

¹⁸⁶ Näiteks TlnRnKo 29.09.2022 1-21-7688, p 4.8.

¹⁸⁷ Mitte-isikulised, st kohtueelses menetluses koostatud ülekuulamise protokolle ei esitata toimikusse.

näeb menetluslikult sobimatuid tõendeid, mis võib mõjutada tema erapooletust. Tõendite suhtes esitatud vastuväited vaadatakse läbi istungil, mis toimub enne sisulisi kohtuistungeid. Tõendite vaidlustamise järgselt muutub toimik tõenditega kohtule nähtavaks, mida kohus saab uurida enne sisulisi kohtuistungeid ja valmistuda ette asja arutamiseks.

Ühe toimiku süsteemis toimuks endiselt tõendite uurimine kohtuistungil. Samas ei ole autori hinnangul igas kohtuasjas põhjendatud uurida kõiki tõendeid kohtuistungil. Autor leiab, et tõendite uurimine istungil peaks toimuma vaid ulatuses, mis on kohtu jaoks vajalik, et mõista tõendi sisu ja saada vastused asjas tõusetuvatele õiguslikele küsimustele. Seejuures ei määra pooled tõendite uurimist ja selle ulatust, vaid tõendeid uuritakse vastavalt poolte ja kohtu kokkuleppele. Sel viisil ei saa pooled dikteerida tõendite avaldamise ja uurimise ulatust, vaid kohus hindab selle vajadust. Eesmärk on viia kohtumenetluses tõendite uurimine läbi viisil, mis on kriminaalasja sisu ja keerukust arvestades põhjendatud.

Tõendite efektiivset uurimist takistava asjaoluna kaotaks ühe toimiku süsteem ära tõendite varjamise. Võistleva kohtumenetluse põhimõtte ei näe ette tõendite peitmist, vaid võrdsuse tagamiseks peavad pooled üksteise tõendeid teadma. Menetluse toimikupõhisuse tõttu saavad pooled tõendid enda valdusesse juba kohtumenetluse eelselt. Seejuures on tegemist lõplike tõenditega, mis tähendab, et vastaspool ei saa uut tõendit esmakordselt esitada alles kohtuistungil tõendite uurimise käigus. Muudatus peaks aitama kaasa menetluse sujuvamale kulgemisele, kuna kohtumenetluses ei kulu täiendavat aega esmakordsele tõendiga tutvumisele. Lisaks saavad pooled kohtumenetluse eel välja töötada oma menetlusliku taktika, sest neile on teada, milliseid tõendeid vastaspool hakkab kasutama ning kuivõrd on süüdistus- või kaitsepositsioon kindlustatud.

Toimetades kohtulikku tõendite uurimist eelkirjeldatud viisil, on kohtul võimalik varasemast paremini menetlust juhtida tõendite uurimise etapis. Kohus on tõenditega tutvunud ning tõendite avaldamise protsess ei ole enam poolte juhitud, vaid kohus saab sellesse sekkuda. Eelduslikult saab kohus selle tulemusel kohtumenetluses vaidlust fokuseerida - suunata pooli kohtuistungil arutama vaidluse tuuma üle. Sel juhul ei hinnata kohtuistungil iga tõendamiseseme asjaolu tõendatust, vaid uuritakse vaidlusaluste asjaoludega seotud tõendeid. Tänu menetluse toimikupõhisusele on kohus tõenditega valdavalt kursis ja oskab piiritleda vaidluse all olevate küsimuste ringi, mis soosib kohtuliku arutamise fokuseerimist. Tõendeid teadmata ei saaks kohus sel viisil määratleda asjas tõusetuvaid õiguslikke küsimusi, mis takistab kohtul menetluse tõhusat juhtimist¹⁸⁸. Kokkuvõttes võimaldab toimikupõhine kohtumenetlus

¹⁸⁸ Harju Maakohtu esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne.

keskenduda menetluses vaidluse põhisisule, mis aitab kaasa menetluse tõhusale läbiviimisele ja sujuvale kulgemisele. Sel juhul ei ole vajadust pikalt arutleda nende asjaolude üle, kus pooltel vaidlus puudub.

Järgnevalt analüüsitakse tõendite uurimise osana risküsitluse teematikat. Ühe toimiku süsteemis risküsitletaks kohtuliku uurimise käigus isikulisi tõendiallikaid. Kuna kohus on saanud mitte-isikulisi tõendeid enne kohtumenetlust uurida ja end menetluseks ette valmistada, on tal võimalik risküsitlust varasemast paremini ohjata. See eeldab kohtule sekkumisõiguse andmist lubamatute või asjakohatute küsimuste esitamisel sarnaselt enne kahe toimiku süsteemi kehtinud KrMS¹⁸⁹ § 288 lõikega 5. Võrreldes kahe toimiku süsteemiga, on kohus ülejäänutest tõenditest teadlik, mistõttu on kohus võimeline hindama, kui küsimus on asjakohatu.

Sekkumisõigus lubamatute küsimuste korral aitab vältida olukordi, kus suunavate küsimuste tulemusel muutuvad ütlused menetluses kasutuskõlbmatuks. Nagu esimesest peatükist selgus, ei saa kohus suunavate küsimuste esitamise tõttu selget arusaama, milliseid tõendamiseseme asjaolusid on küsitletav ise tajunud. Sel põhjusel võib kohus ütlused kõrvale jätta¹⁹⁰, mis omakorda võib tingida tõendamiseseme asjaolu tõendamatus¹⁹¹. Kohtuasja sisu teades, on kohtunikul võimalik märgata, kui küsimuse sõnastus sisaldab eeldusi asjaolude osas, mida ei ole veel küsitluse käigus tuvastatud.

Menetluslikult sobimatute küsimuste esitamine takistab menetluse tõhusat läbiviimist, kuna nende esitamine kulutab kohtuistungiga aega, võib ajada küsitletava segadusse ning tingida isegi ebaõige kohtulahendi asjaolude tõendamatus korral. Peamiselt tuleks sekkumisõigust realiseerida pooltel, kuid menetluse efektiivsuse tagamiseks, on autori hinnangul oluline võimaldada kohtule sekkumist, kui vastaspool korduvalt ei kõrvalda sobimatuid küsimusi.

Lubades kohtul risküsitlemisse sekkuda sobimatute küsimuste esitamisel, on võimalik kohtul paremini ka juhtida risküsitlemist ning fookuseerida seda vaidluse lahendamisele. Kohus saab kõrvaldada asjakohatuid küsimusi ja suunata risküsitlemist tõendamiseseme asjaolude tuvastamisele. Lubamatute küsimuste esitamisel saab kohus sekkuda ja suunata risküsitluses pooli kasutama lubatavaid küsimusi. Seda tehes elimineeritakse oht, et ütlused osutuvad kasutuskõlbmatuks. Eelnev toetab menetluse tõhusat läbiviimist, kuna nii säästetakse menetluse aega ja risküsitlus on suunatud vaidluse lahendamisele. Teiselt poolt võib kohtu liigne sekkumine takistada risküsitluse sujuvust. Näiteks, kui kohus kõrvaldab järjepidevalt küsimusi

¹⁸⁹ Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 23.02.2011, 45

¹⁹⁰ Näiteks RKKKo 3-1-1-50-13, p 15-16.

¹⁹¹ Näiteks TrtRnKo 27.11.2023 1-22-4027, p 8-9.

põhjendusel, et need on suunavad või asjakohatud, siis ei õnnestugi risküsitlust läbi viia. Seetõttu peaks kohtu sekkumisõigus olema ettenähtud eelkõige juhtudeks, kus pool esitab järjepidevalt lubamatuid küsimusi ning vastaspool ei sekku sellesse.

Ühe toimiku süsteemis võib kohtumenetluse planeerimine olla senisest tõhusam. Kohtuliku arutamise planeerimise täpsus sõltub, millal planeerimine aset leiab - kas kohe pärast tõendite lubatavuse ja asjakohasuse vastuväidete läbivaatamist või eraldi istungil. Esimese variandi puuduseks on asjaolu, et kohtule muutuvad tõendid küll nähtavaks, kuid kohus ei ole teadlik nende sisust ega asjas tõusetuvatest õiguslikest küsimustest. Pooled saavad välja tuua, milliseid tõendeid tahetakse kohtus uurida, kaua selleks aega kulub ning millised õiguslikud küsimused tuleb lahendada. Eelnev aitaks küll menetluse planeerimisele kaasa, kuid kohtul võib tõendeid uurides tekkida täiendavaid küsimusi või vajadus uurida veel mõnda tõendit istungil - sellega ei saaks kohus istungeid planeerides arvestada. Teise variandi puuduseks on asjaolu, et kohtuliku arutamise planeerimiseks tuleb korraldada eraldi istung, mis pikendab kokkuvõttes menetlusaega. Sel juhul saaks kohus planeerimisel arvestada, milliste tõendite uurimine ja õiguslike küsimuste lahendamine on kohtulikul arutamisel vajalik, samuti arvestada poolte ettepanekutega.

Kokkuvõttes võimaldaks ühe toimiku süsteem võrdluses kahe toimiku süsteemiga kohtumenetluse efektiivsust tõsta. Kohus viib asjakohasuse või lubatavuse test läbi vaid nende tõendite suhtes, mida pooled vaidlustavad. Poolte teadlikkus üksteise tõenditest aitab vältida olukordi, kus tõendiga hakatakse kohtuistungil esmakordselt tutvuma. Tõendite uurimine kohtuliku arutamise käigus toimub vajalikus ulatuses arvestades asja sisu ja keerukust. Kohus, olles tõendite sisust teadlik, saab paremini juhtida menetlust ja risküsitlust ning vajadusel kõrvaldada korduvaid asjakohatud ja suunavaid küsimusi, kui vastaspool sekkumisõigust ei realiseeri. Kohtuliku arutamise planeerimine võib muutuda senisest paremaks, kui kohus saab planeerimisel arvestada, milliseid tõendeid tuleb kohtus uurida ning millised õiguslikud küsimused menetluses tõusetuvad.

3.2 Kohtumenetluse ökonoomsus

Alapeatükis tuuakse esmalt välja mõistliku menetlusaja nõue ja menetlusstatistika ning seejärel analüüsitakse ressursi kasutamist kahe ja ühe toimiku süsteemis. EIÕK artikkel 6 lõige 1 näeb ette, et igapäeval on temale esitatud kriminaalsüüdistuse üle otsustamisel õigus menetlusele, mis toimub mõistliku aja jooksul. Eeltoodud sättest järeldeb, et riigil on kohustus luua kriminaalmenetluses tingimused, milles kriminaalasi jõuab võimalikult kiiresti lahendini. Eesti

kriminaalmenetluses vähendavad üldist menetlusaega mitmed lihtmenetlused. Kiire asjade menetlemine kohtus tuleb tagada ka üldmenetlustes, sest konventsiooni sätte puhul on tegemist igauhe õigusega, mille tõttu peavad keerulised ja mahukad kriminaalasjad samuti saama võimalikult kiire lahenduse. Kiirem menetlus omakorda võib kokku hoida ressursi.

Uurides viimaste aastate menetlusstatistikat (2020-2022), ilmneb, et üldmenetlustes on enamik kohtuasju menetlemisel vähem kui aasta.¹⁹² Samas on umbes 13% üldmenetlusi, mis jäävad kulgema kauemaks kui aasta.¹⁹³ Siiä hulka ei arvestata menetlusi, kus süüdistatav on tagaotsitav. Ühtlasi peab arvestama, et ka kohtueelne menetlus kestab teatud aja. Üldmenetluste kohtueelse menetluse keskmine aeg aastatel 2020-2022 oli 334 päeva¹⁹⁴. Käesolevas alapeatükis ei uurita kohtueelse menetluse ökonoomsust, kuid selle kestus ilmestab mõistliku menetlusaja nõude täitmist ja omakorda indikeerib, miks on vaja menetlusi vähemalt selle kohtumenetluse etapis ökonoomsemaks muuta. Kokkuvõtlikult on ühe üldmenetluses oleva asja keskmine menetlusaeg 584 päeva ja 13% asjade menetluseks kulub veelgi pikem aeg. See tähendab, et kuriteosündmuse ja kohtuotsuse vahele jääb mitu aastat. Keerulised ja mahukamad kriminaalasjad jõuavad lahendini veelgi hiljem, kuigi riigil on kohustus korraldada ka nendes võimalikult kiire menetlus.

Kahe toimiku süsteemis toimub tõendite uurimine täies mahus kohtuistungil. Mahukates kohtuasjades on hulganisti tõendeid, mistõttu võib tõendite uurimine istungil osutuda ajakulukaks. Sellele aitab kaasa asjaolu, et iga tõendi suhtes tuleb hinnata selle tähtsust asjas ning vajadusel ka lubatavust. Seega tõendite uurimise (sealhulgas vastuvõtmise) pika kestuse tõttu tuleb määrata rohkem istungipäevi ja seda rohkem kulub ressursi kohtumenetluse toimetamiseks. Tõendite uurimise juures peavad viibima kohus, prokurör, kaitsja ja üldreeglina¹⁹⁵ süüdistatav. Süüdistata vaid võib olla mitu, samamoodi kaitsjaid. Ühel süüdistataval võib olla kuni kolm kaitsjat (KrMS § 42 lg 3). Kõigi nimetatud isikute kohalviibimine on vajalik¹⁹⁶, et saaks kohtumenetlust läbi viia. Seega kohtumenetlus võib võtta

¹⁹² Keskmine menetlusaeg ühe kohtuasja puhul on 250 päeva.

¹⁹³ Esimese ja teise astme kohtute menetlusstatistika koondandmed 2020-2022. Kohtute statistika. Eesti kohtud. Arvutivõrgus: https://www.kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/2020_a_menetlusstatistika.pdf; https://www.kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/I%20ja%20II%20astme%20kohtute%202021.a%20menetlusstatistika_1.pdf; <https://www.kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/I%20ja%20II%20astme%20kohtute%202022.a%20menetlusstatistika.pdf> (15.07.2023).

¹⁹⁴ Kuritegevus Eestis 2020-2022. Justiitsministeerium. Arvutivõrgus: <https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevus2020/kriminaalmenetlus/>; https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevus2021/kriminaalmenetlus_page.html; <https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevus2022/kriminaalmenetlus/> (20.03.2024).

¹⁹⁵ Süüdistatava saab teatud juhtudel kõrvaldada.

¹⁹⁶ Kui kaitsja ei saa osaleda, on tal võimalik nimetada asenduskaitsja. Mitme süüdistatava korral, ei pea süüdistatav ja kaitsja kohtulikust arutamisest osa võtma, kui arutatav kuritegu ei puuduta konkreetset süüdistatavat.

olenevalt tõendite hulgest ja mahust palju aega ning kogu selle protsessi juures peavad viibima kõik menetlusosalised ja kohus. Istungipäevade suur hulk, mis on määratud tõendite vastuvõtmiseks ja uurimiseks, tähendab menetluse suuremat ajakulu, suuremat inimressursi kulu ja tõenäoliselt ka suuremaid menetluskulusid¹⁹⁷.

Istungipäevade paika panemisel tuleb leida nii kohtul kui pooltel ühised päevad, mil saab kohtulikku arutamist läbi viia. Kuna kohtul, prokuröri ja kaitsjal on lisaks teised menetlused, võib istungite planeerimise ja kohtumenetluse sisulise toimumise vahele jääda mitmeid kuid¹⁹⁸. Kui keegi osalistest ei saa istungipäeval kohale tulla, näiteks haigestub, tuleb vähemalt üks või rohkem menetluspäevi vahele jätta. Kui menetlusosalisi on palju, näiteks mitu süüdistatavat, võib seesuguseid edasilükkamisi esineda rohkem kui ühe korra. See tingib menetluse pikendamise. Ja nagu eelpool öeldud, võib tähendada pikemat menetlust suuremaid kulusid¹⁹⁹.

Ühe toimiku süsteemis ei pea kõigi tõendite uurimine toimuma kohtuistungil, vaid kohus saab tõendeid esmalt iseseisvalt uurida ning kohtumenetluses toimub tõendite uurimine kõigi poolte kohalolekul vaid põhjendatud määral. Sel viisil tõendite uurimine eeldab, et pooltele tuleb enne kohtumenetlust anda aeg tõendite ühisesse toimikusse esitamiseks ning üksteise tõenditega tutvumiseks. Samuti tuleb neile anda aeg vastuväidete koostamiseks tõendite lubatavusele või asjakohasusele. Samas peavad kahe toimiku süsteemis pooled kohtumenetluseks tõendeid vormistama ja süstematiseerima ehk valmistama tõendid ette kohtule esitamiseks. Ka on kahe toimiku süsteemis kohtueelse menetluse lõpus kaitsjal õigus tutvuda kriminaalasja toimikuga. Eelnev tähendab, et tõendite ettevalmistamise ja tõenditega tutvumise ajakulu esineb ka kahe toimiku süsteemis. Seega ei pikeneks ühe toimiku süsteemis menetlusaeg tõendite esitamise ja nende tutvumise võrra.

Ühe toimiku süsteemis vaadatakse tõendite vastuvõtmisega seotud etteheited läbi istungil, kui vastaspool on tõendi asjakohasust või lubatavust vaidlustanud. Seega lubatavuse ja asjakohasuse test on ühe toimiku süsteemis vajaduspõhine mitte protseduuriline. Sellest tingituna on võimalik hoida kokku menetlusaega, kuna kohus ei pea hindama iga tõendi sobivust võrreldes kahe toimiku süsteemiga, kus tuleb kohtul iga tõendi tähtsust asjas hinnata. Kuigi tõendite vaidlustamiseks võib tekkida vajadus määrata lisaistung enne sisulist kohtumenetlust, aitab mudel siiski menetlusaega kokku hoida. Nimelt menetluse

¹⁹⁷ Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise seaduse eelnõu (üldmenetluse lihtsustamine ja kohtumenetluse aja lühendamise) väljatöötamise kavatsus. Eelnõude infosüsteem 2020. Arvutivõrgus: <https://eelnoud.valitsus.ee/main/mount/docList/6e6c03a2-5535-4f42-a1da-fadc5583206a?activity=1#7qWmGAuE> (20.03.2024).

¹⁹⁸ Kangur, A., Kruusmaa, K-C.

¹⁹⁹ KrMS-i muutmise seaduse eelnõu väljatöötamise kavatsus.

toimikupõhisuse tõttu saab kohus tõendeid uurida kohtuistungite väliselt, mis võimaldab kohtuistungil tõendeid uurida väiksemas mahus ja ulatuses, arvestades asja sisu ja keerukust. Kokkuvõtlikult ei toimu istungitel iga tõendi suhtes selle esitamist, vastu võtmist ja uurimist, mis võib oluliselt vähendada istungite hulka ja kohtumenetluse pikkust. Seega isegi, kui tõendite vaidlustamiseks vajatakse ühte lisaistungit, võimaldab ühe toimiku süsteem vähendada sisuliste kohtuistungite hulka.

Kuna toimikupõhine menetlus võimaldab kohtul uurida tõendeid iseseisvalt ehk ilma poolte juures viibimiseta, on võimalik menetluses säästa ka poolte ressursi. Ühe toimiku süsteemi eesmärk on kohtuistungitel teha neid toiminguid, mille jaoks on oluline, et pooled ja kohus ühiselt kokku tulevad. Kuna pooled on üksteise tõenditest teadlikud, ei ole mõttekas pooltel viibida kõigi tõendite uurimise juures. Tõendite uurimise etapi eesmärk on eelkõige kohtule avada tõendite sisu, et kohus oskaks teha õige ja õiglase lahendi. Selle tõttu võimaldabki ühe toimiku süsteem kohtul tõendeid uurida iseseisvalt ning kohtuistungil uuritakse koos pooltega tõendeid vaidluse lahendamiseks vajalikus ulatuses. Kuna kogu tõendite uurimine ei toimuks enam istungil, tuleb määrata vähem istungipäevi ning selle võrra kulub pooltel vähem ressursi asjas kontaktistungite peale. Madalam istungipäevade hulk võib tähendada, et kohtu ja menetlusosaliste kalendrid ei ole enam pikalt ette kinni planeeritud. Seega pärast süüdistusakti kohtusse saatmist saaks sisulisi kohtumenetlusi läbi viia lühema ajaperioodi möödudes võrreldes kahe toimiku süsteemiga.

Toimikupõhises kohtumenetluses võib kohtuistungite väiksem arv ehk menetluse tõhustamine vähendada tõenäoliselt menetluse kulusid.²⁰⁰ Näiteks tuleb süüdistataval kaitsjale tasu maksta vähemate istungipäevade eest.²⁰¹ Üldmenetluses realiseeruvad kõik õiglase menetluse garantiid²⁰² erinevalt lihtmenetlustest, mis on süüdistatavale taskukohasemad, kuid milles tehakse järeleandmisi süüdistatava õigustes. Kui kohtumenetluse tõhustamise teel on võimalik kohtumenetluse ressursikulukust vähendada, siis saab suurem arv süüdistatavaid valida kohtuasja arutamise üldmenetluses, mis nende õigusi enim tagavad, ning mille tulemusel menetlus neid ei pankrotista²⁰³.

Kokkuvõtvalt saaks ühe toimiku süsteemis läbi kohtumenetluse tõhustamise hoida kokku kohtuistungite arvu, kuna kohtul on võimalik tõendeid uurida juba kohtuistungite väliselt poolte osavõtuta. Sisuliste kohtuistungite eelselt toimub tõendite lubatavuse või asjakohasuse

²⁰⁰ KrMS-i muutmise seaduse eelnõu väljatöötamise kavatsus.

²⁰¹ Õigeksmõistmisel ei pruugi süüdistatav vabaneda kõigi kulude tasumisest, nt seoses kaitsjatasuga. Vaata näiteks RKKKo 1-18-158, p 88-89; RKKKm 1-21-7774, p 41-43.

²⁰² Kangur, A., Kruusmaa, K-C.

²⁰³ Kõve, V. (2021).

hindamine ainult poolte vaidlustatud ulatuses. Kohtuistungitel uuritakse vaid neid tõendeid, mille ühine uurimine on kohtuasja sisu arvestades vajalik. Kohtuistungite arvu vähendamisel kulutatakse vähem inimressurssi ning osapoolte ja kohtu kalendrid ei ole enam pikaks ajaks ette kinni planeeritud. Sel juhul võib jääda menetluse planeerimise ja sisulise läbiviimise vahele lühem ajavahemik võrreldes kahe toimiku süsteemiga. Eelnimetatu tõttu võimaldaks ühe toimiku süsteem vähendada üldist menetlusaega ning kohtuistungite arvu, mis eelduslikult toob kaasa ka menetluskulude vähenemise. Kokkuvõttes võib ühe toimiku süsteem tõhustada menetlust ja seeläbi muuta menetlust ökonoomsemaks ja kiiremaks. Mõju täpseks tuvastamiseks tuleks mudelit rakendada.

Kokkuvõte

Käesolevas töös uuriti ühe toimiku süsteemi sobivust Eesti kriminaalmenetluse ja selle eeliseid. Eesti kriminaalmenetluses on varasemalt rakendatud menetlusmudelit, kus kohtunik sai kogu kriminaaltoimiku kohtumenetluses kätte. Leiti, et antud mudel ei taga piisaval määral kohtuniku neutraalsust, mistõttu võeti kasutusele kahe toimiku süsteemil põhinev menetlusmudel. Kahe toimiku süsteemis tuleb kõik tõendid ükshaaval kohtule esitada kohtumenetluses, mille tõttu on leitud, et antud mudel on paindumatu ja ajakulukas. Ühe toimiku süsteem on kahe eelneva mudeli vahepealne variant, kus kohtunik näeb poolte kokku pandud toimikust mitte-isikulisi tõendeid juba enne sisulisi kohtuistungeid. Isikuliste tõendiallikate risküsitlemine toimub aga kohtuistungitel.

Kuivõrd Eesti kohtumenetluselt eeldatakse selle võistlevust ja kohtu erapooletust, on antud kriteeriumid ühtlasi eelduseks, et kaaluda Eesti kriminaalmenetluses ühe toimiku süsteemi kasutuselevõttu. Seetõttu oli töö esmaseks eesmärgiks tuvastada ühe toimiku süsteemi vastavus võistleva kohtumenetluse põhimõttele ja hinnata kohtu erapooletuse tagamist võrdluses kahe toimiku süsteemiga. Teisene eesmärk oli tuvastada ühe toimiku süsteemi mõju kohtumenetluse efektiivsusele ja ökonoomsusele, kuna võistleva kohtumenetluse kasutuselevõtu eesmärgiks oli menetlusökonoomia tagamine.

Lähtudes nimetatud eesmärkidest, on töö jaotatud kolmeks peatükiks vastavalt püstitatud uurimisküsimustele. Esimeses peatükis uuriti võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnuseid ning nende esinemist ja ulatust kahe ja ühe toimiku süsteemis. Teises peatükis analüüsiti kohtu erapooletuse tagamist kahe ja ühe toimiku süsteemis. Selle jaoks uuriti, kuidas toimub kohtunike otsustamisprotsess ning millised kallutatused seda mõjutavad. Kolmandas peatükis uuriti, kuidas mõjub kahe ja ühe toimiku süsteem kohtumenetluse efektiivsusele ja ökonoomsusele.

Esimene töös tehtud järeldus on, et kahe toimiku süsteem vastab valdavalt võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnustele. Siiski esines mõningaid mööndusi antud põhimõttest. Nii ei ole näiteks poolte võrdsus kohtumenetluses täielikult tagatud, kuna kaitsefunktsiooni täitev pool ei ole kohustatud tutvustama prokuratuurile oma tõendeid, samas ei ole alati ka kaitsvale poolele kõik kohtueelses menetluses kogutud tõendid nähtavad. Lisaks saab kohus kohtumenetluses asjaolusid tuvastada, näiteks korraldada tõendi kogumise või kasutada küsitlusõigust.

Teine järeldus on, et ühe toimiku süsteem vastab valdavalt võistleva kohtumenetluse põhimõtte tunnustele. Sarnaselt kahe toimiku süsteemile esineb ühe toimiku süsteemis möödaminekuid antud põhimõttest. Nii on kohtule ette nähtud küsitlusõigus, samuti laiem riskküsitluse sekkumise õigus. Osade tõendite uurimine toimub kohtuistungite väliselt, kuid seejuures ei leidnud kinnitust, et antud asjaolu kohtumenetluse võistlevust olulisel määral mõjutaks. Kahe toimiku süsteemiga võrreldes võib ühe toimiku süsteem rohkem tagada võistlevuse põhimõtet poolte võrdsuse ja kohtu neutraalsuse osas. Nimelt on ühe toimiku süsteemis pooltele tagatud ligipääs kõigile tõenditele, mida kohtumenetluses hakatakse kasutama. Kuivõrd kohtul tuleb otsustada tõendite lubatavus ja asjakohasus enne sisulise kohtumenetluse algust, on välistatud, et kohus näeb menetluslikus mõttes kasutuskõlbmatute tõendite sisu.

Kolmas järeldus on, et olenemata kasutusel olevast menetlusmudelitest, esineb kohtunike otsustes kallutatusi. Kuigi kohtunikele esitatakse erapooletuse nõue, ei ole selle täielik täitmine võimalik. Nimelt koosneb kohtuotsuse tegemine mitmest vaheotsusest, millest paljud teeb inimene enesele teadmata. Seetõttu ei ole võimalik kohtunikul kontrollida kogu otsustamisprotsessi ja tagada selle täielikku erapooletust. Kallutatuste mõju kohtunikele on võimalik vähendada tõstes kohtunike teadlikkust kallutatustest ning koolitades kohtunikke selles valdkonnas.

Neljas järeldus on, et ühe toimiku süsteemis ei ole kohtunikud võrreldes kahe toimiku süsteemiga rohkem kallutatud. Töös uuriti, kuidas on kohtuniku erapooletus mõjutatud tõendite nägemisest enne sisulist kohtumenetlust. Analüüsi käigus selgus, et kõik töös käsitletud kallutatused - kinnituskalduvus, ankurdamine, haloefekt, stereotüübid ja raamistamine - mõjutavad tõenäoliselt kohtunikke nii kahe kui ühe toimiku süsteemis. Seejuures ei nähtunud, et kallutatuste mõju suureneks ühe toimiku süsteemi kasutusele võtmisel. Ühe toimiku süsteem võib kohtunike erapooletust rohkem tagada kui kahe toimiku süsteem, kuid selle kinnitamiseks tuleks läbi viia psühholoogilisi uuringuid Eesti kriminaalmenetluse kontekstis.

Viies järeldus on, et ühe toimiku süsteem võimaldaks tõsta kohtumenetluse efektiivsust võrdluses kahe toimiku süsteemiga. Ühe toimiku süsteemis hindab kohus tõendite tähtsust asjas vaid vajaduspõhiselt, mitte iga tõendi puhul. Tõendite uurimine istungil toimub vaid ulatuses, mis on kohtuasja sisu ja keerukust arvestades vajalik. Toimikupõhine kohtumenetlus võimaldab pooltel üksteise tõendeid teada ja kohtul istungeid senisest täpsemini planeerida, menetlust tõhusamalt juhtida ning vaidlust fokuseerida. Samuti võimaldab see kohtul eristada selgemalt asjakohatuid ja suunavaid küsimusi ning neid vajadusel riskküsitlusest kõrvaldada.

Kuues järeldus on, et ühe toimiku süsteem võimaldaks läbi kohtumenetluse tõhustamise muuta kohtumenetlust ökonoomsemaks võrreldes kahe toimiku süsteemiga. Toimikupõhine kohtumenetlus vähendab asjas toimuvate istungite arvu, mistõttu lüheneb menetlusaeg ja kulub vähem kohtu ja poolte ressursi. See omakorda võib vähendada menetluskulusid.

Eelnevat kokku võttes leiti töös, et ühe toimiku süsteem tagab kohtu neutraalsust ja erapooletust ning samuti vastab võistleva kohtumenetluse põhimõttele. Tööst selgus, et ühe toimiku süsteem võib suurendada kohtumenetluse efektiivsust ja ökonoomsust. Töös tehtud järelduste tulemusel saab autori hinnangul tõsisemalt kaaluda Eesti kriminaalmenetluses ühe toimiku süsteemi ehk toimikupõhise kohtumenetluse rakendamist ning koostada sellega seoses täiendavaid analüüse või uuringuid menetluse mudeli mõjude hindamiseks.

Compliance of the Single-Dossier System with the Principle of Adversarial Court Procedure and the Requirements of Court Impartiality and Procedural Economy

Summary

This thesis investigated the suitability of the single-dossier system for the Estonian criminal procedure and its advantages. Previously in Estonian criminal procedure, a procedural model was implemented where the judge received the entire criminal dossier during court proceedings. The analysis concluded this model does not sufficiently ensure the neutrality of the judge, which led to the adoption of a procedure based on the double-dossier system. In the double-dossier system, all evidence must be presented one by one in court during proceedings, which has been found to be inflexible and time-consuming. The single-dossier system serves as an intermediate model. In this system, the judge is presented with impersonal evidence from a dossier compiled by the parties before substantive court sessions begin. However, cross-examination of personal evidence sources takes place during court sessions.

As the Estonian court procedure is expected to be adversarial and impartial, these criteria are also prerequisites for considering the adoption of the single-dossier system in Estonian criminal procedure. Therefore, the primary goal of the thesis was to determine the compliance of the single-dossier system with the principle of adversarial court procedure and to assess the assurance of court impartiality in comparison to the double-dossier system. The secondary goal was to identify the impact of the single-dossier system on the efficiency and economy of the court procedure, since the aim of adopting adversarial court procedure was to ensure procedural economy.

Based on these objectives, the thesis is divided into three chapters according to the research questions posed. In the first chapter, the characteristics of adversarial court procedure are investigated, as well as their presence and extent in both the single- and double-dossier systems. In the second chapter, the assurance of court impartiality in both the single- and double-dossier systems is analyzed. This involved examining how the decision-making process of judges occurs and what biases may affect it. The third chapter investigates the impact of the single- and double-dossier systems on the efficiency and economy of court proceedings.

The thesis uses theoretical and comparative research methods. The analysis in the first chapter relies on legislation, explanatory notes on legislative amendments, legal literature from both Estonia and abroad, and court practice from Estonia and Europe. The second chapter is

predominantly based on psychological studies conducted with both judges and laypeople, and on psychological literature. The third chapter relies on legislation, explanatory notes on amendments, court practice, procedural statistics, and analyses prepared in relation to the enhancement of criminal procedures. The thesis employs comparative analysis because the aim of proposing a new procedural model is to improve the existing procedure. The positive impact of the new model can be primarily determined and assessed in comparison to the existing model.

The first conclusion made in the thesis is that the double-dossier system largely meets the characteristics of adversarial court procedure. However, there were some deviations from this principle. For example, the equality of the parties in court proceedings is not fully ensured, as the defense function party is not obliged to introduce their evidence to the prosecution, nor are all pre-trial collected evidence always visible to the defending party. Additionally, the court can establish facts during court proceedings, such as organizing evidence collection or exercising the right to question.

The second conclusion is that the single-dossier system largely meets the characteristics of adversarial court procedure. Like the double-dossier system, there are deviations in the single-dossier system from this principle. The court is given the right to question, as well as a broader right to intervene in cross-examinations. Some evidence is examined outside of court sessions, but it was not confirmed that this aspect significantly affects the adversarial nature of the court procedure. Compared to the double-dossier system, the single-dossier system may more adequately ensure the principle of adversarial procedure in terms of party equality and court neutrality. Specifically, in the single-dossier system, the parties are guaranteed access to all evidence that will be used in court proceedings. Since the court must decide the admissibility and relevance of evidence before the substantive court proceedings begin, it is ensured that the court does not see evidence that is procedurally inadmissible.

The third conclusion is that regardless of the procedural model used, biases exist in judges' decisions. Although impartiality is required of judges, though full compliance may not be achievable. The judicial decision making process consists of several intermediate decisions, many of which are made unknowingly by individuals. Therefore, it is not possible for a judge to control the entire decision making process and ensure its complete impartiality. The impact of biases on judges can be reduced by increasing judges' awareness of biases and training judges in this area.

The fourth conclusion is that judges in the single-dossier system are not more biased compared to those in the double-dossier system. The objective of the thesis was to assess the impact of

prior exposure to evidence on judicial impartiality. The analysis revealed that all biases considered in the thesis - confirmation bias, anchoring, halo effect, stereotypes, and framing - likely affect judges in both the single- and double-dossier systems. It appeared that the impact of biases does not increase with the adoption of the single-dossier system. The single-dossier system may better ensure the impartiality of judges compared to the double-dossier system, but confirming this would require conducting psychological studies in the context of Estonian criminal procedure.

The fifth conclusion is that the single-dossier system could increase the efficiency of court proceedings compared to the double-dossier system. In the single-dossier system, the court assesses the importance of evidence in a case only as needed, not for every piece of evidence. Examination of evidence during sessions occurs only to the extent necessary considering the content and complexity of the case. The dossier-based court procedure enables parties to be aware of each other's evidence and the court to plan sessions more precisely, manage proceedings more effectively, and focus the dispute more sharply. It also enables the court to more clearly distinguish irrelevant and leading questions and remove them from cross-examination if necessary.

The sixth conclusion is that the single-dossier system could, through the enhancement of court proceedings, make the court procedure more economical compared to the double-dossier system. The dossier-based court procedure reduces the number of sessions in a case, thereby shortening the duration of the proceedings and reducing the resources required by the court and parties. This, in turn, may reduce procedural costs.

In conclusion, the thesis found that the single-dossier system ensures the neutrality and impartiality of the court and also meets the principle of adversarial court procedure. The study showed that the single-dossier system could enhance the efficiency and economy of court proceedings. Based on the conclusions drawn from the thesis, it is suggested that the adoption of the single-dossier system, or dossier-based court procedure, be seriously considered in Estonian criminal procedure, and additional analyses or studies be conducted to assess the impacts of the procedural model.

Kasutatud allikad

Kasutatud kirjandus

1. Ahmad, A. jt. Human Error in Multitasking Environments. - Conference: Sixth International Conference on Industrial Engineering and Operations Management, 2016.
2. Andreoli, V., Thibaut, J., Walker, L. Order of Presentation at Trial. - The Yale Law Journal, 1972/2.
3. Arce, R., Farina, F., Novo, M. Cognitive Bias and Judicial Decisions. Much ado about crime. Brüssel: Uitgeverij Politeia NV 2003.
4. Bachmann, T. Psühholoogia. Raamat juristile. Tallinn: Juura, 2015.
5. Bachmann, T., Maruste, R. Psühholoogia alused. Tallinn: TEA Kirjastus 2011.
6. Brockhoff, A., Huff, M., Papenmeier, F. Filling the gap despite full attention: the role of fast backward inferences for event completion. - Cognitive Research: Principles and Implications, 2019.
7. Brown, D. Jury Decision-Making: Normative and Informational Influences. Florida: University of South Florida St. Petersburg 2014.
8. Caianiello, M. The Italian Public Prosecutor: An Inquisitorial Figure in Adversarial Proceedings? - Transnational perspectives on prosecutorial power. Oxford University Press, 2011.
9. Clair, A. "An Opportunity for Effective Cross-Examination": Limits on the Confrontation Right of the Pro Se Defendant. - University of Michigan Journal of Law Reform, 2009.
10. Collins, R., Penrod, S., Tanford, S. Decision making in joined criminal trials: The influence of charge similarity, evidence similarity, and limiting instructions. - Law and Human Behavior, 1985/9(4).
11. Darley, J. M., Gross, P. H. A hypothesis-confirming Bias in Labeling Effects. - Journal of Personality and Social Psychology, 1983/44(1).
12. De Brigard, F. Is memory for remembering? Recollection as a form of episodic hypothetical thinking. - Synthese, 2013.
13. DeBarba, K. Maintaining the Adversarial System: The Practice of Allowing Jurors to Question Witnesses During Trial. - Vanderbilt Law Review, 2002/10.
14. Dhimi, M. K., Garcia-Retamero, R. On avoiding framing effects in experienced decision makers. - The Quarterly Journal of Experimental Psychology, 2013/66(4).

15. Duncan, B. L. Differential Social Perception and Attribution of Intergroup Violence: Testing the Lower Limits of Stereotyping of Blacks. - Journal of Personality and Social Psychology 1976/34(4).
16. Eberhardt, J. Biased: Uncovering the hidden prejudice that shapes what we see, think, and do. New York: Viking 2019.
17. English, B., Mussweiler, T. Sentencing under uncertainty: Anchoring effects in the courtroom. - Journal of Applied Social Psychology, 2001/31.
18. English, B., Mussweiler, T., Strack, F. Playing Dice With Criminal Sentences: The Influence of Irrelevant Anchors on Experts' Judicial Decision Making. - Personality and Social Psychology Bulletin, 2006.
19. English, B., Mussweiler, T., Strack, F. The Last Word in Court—A Hidden Disadvantage for the Defense. - Law and Human Behavior, 2005/29(6).
20. English, B., Schmittat, S. M. If You Judge, Investigate! Responsibility Reduces Confirmatory Information Processing in Legal Experts. - Psychology, Public Policy, and Law, 2016/22(4).
21. Esimese ja teise astme kohtute menetlusstatistika koondandmed 2020. Kohtute statistika. Eesti kohtud. Arvutivõrgus: https://www.kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/2020_a_menetlusstatistika.pdf (15.07.2023).
22. Esimese ja teise astme kohtute menetlusstatistika koondandmed 2021. Kohtute statistika. Eesti kohtud. Arvutivõrgus: https://www.kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/I%20ja%20II%20astme%20kohtute%202021.a%20menetlusstatistika_1.pdf (15.07.2023).
23. Esimese ja teise astme kohtute menetlusstatistika koondandmed 2022. Kohtute statistika. Eesti kohtud. Arvutivõrgus: <https://www.kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/I%20ja%20II%20astme%20kohtute%202022.a%20menetlusstatistika.pdf> (15.07.2023).
24. Facione, P. A., Facione, N. C. Thinking and reasoning in human decision making: the method of argument and heuristic analysis. Millbrae: The California Academic Press LLC 2007.
25. Feeley, T. H. Comment on Halo Effects in Rating and Evaluation Research. - Human Communication Research, 2002/28(4).
26. Findley, K. The Multiple Dimensions of Tunnel Vision in Criminal Cases. - Wisconsin Law Review, 2006/1023.

27. Frimodig, B. Heuristics: Definition, Examples, And How They Work. Simply Psychology 2023. Arvutivõrgus: <https://www.simplypsychology.org/what-is-a-heuristic.html> (23.03.2024).
28. Frisch, D. Reasons for framing effects. - Organizational Behavior and Human Decision Processes 1993/54(3).
29. Gaeth, G. J., Jain, G., Nayakankuppam, D. Process Evidence Regarding the Anchoring and Adjustment Bias: New Methodologies and Non-Numeric Domains. *Sine loco, sine anno*.
30. Gamliel, E., Peer, E. Heuristics and Biases in Judicial Decisions. - Court Review: The Journal of the American Judges Association, 2013.
31. Garrett, B. L. Policing forensic evidence. - American journal of law and equality, 2/2022.
32. Goeckenjan, I., Oeberst, A. May a witness challenge the conviction? (Some) Confirmation bias in legal experts. - Forensische Psychiatrie Psychologie Kriminologie, 2022/16(3).
33. Gudjonsson, G. H. The Science-Based Pathways to Understanding False Confessions and Wrongful Convictions. *Frontiers in Psychology*, 2021/12.
34. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. European Court of Human Rights 2022. Arvutivõrk: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_6_criminal_eng#:~:text=Guide%20on%20Article%206%20of,any%20criminal%20charge%20against%20him (05.07.2023).
35. Guthrie, C., Rachlinski, J. J., Wistrich, A. J. Context Effects in Judicial Decision Making. - SSRN Electronic Journal, 2009.
36. Harju Maakohtu esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne. Justiitsministeerium, järelevalvekomisjon. 2020.
37. Hastie, R., Pennington, N. Evidence Evaluation in Complex Decision Making. - Journal of Personality and Social Psychology, 1986/51(2).
38. Heider, F. The Psychology of Interpersonal Relations. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Inc, 1958.
39. Holroyd, J., Stafford, T., Scaife, R. Confronting bias in judging: A framework for addressing psychological biases in decision making. ResearchGate 2018. Arvutivõrgus: https://www.researchgate.net/publication/327778308_Confronting_bias_in_judging_A_framework_for_addressing_psychological_biases_in_decision_making (15.03.2024).

40. Holyoak, K. J. jt. The Emergence of Coherence Over the Course of Decision Making. - Journal of Experimental Psychology Learning Memory and Cognition, 2001/27(5).
41. Irwin, J. F., Real, D. L. Unconscious Influences on Judicial Decision Making: The Illusion of Objectivity. - McGeorge Law Review, 2016.
42. Isaacs, D. M. Baseline Framing in Sentencing. - Yale Law Journal, 2011/121.
43. Jackson, J. L., Kerstholt, S. H. Judicial Decision Making: Order of Evidence Presentation and Availability of Background Information - Applied Cognitive Psychology, 1998/12.
44. Kahneman, D., Tversky, A. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. - American Association for the Advancement of Science, 1981/211.
45. Kalajas, L. Mõistlik menetlusaeg ja kriminaalmenetluse venitamine üldmenetluses. Magistritöö. Juhendaja Andreas Kangur. Tartu: Tartu Ülikool 2021.
46. Kangur, A., Kruusmaa, K-C. Analüüs ja ettepanekud kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmiseks. Justiitsministeerium 2023. Arvutivõrk: <https://www.just.ee/sites/default/files/documents/2023-04/Anal%C3%BC%C3%BCs%20ja%20ettepanekud%20kriminaalasjade%20menetlemise%20kiiremaks%20ja%20%C3%B6konoomsemaks%20muutmiseks.pdf> (01.07.2023).
47. Kask, K. Kui seinad räägiksid. Küsitlemise kunst. Tallinn: Kirjastus Argo 2019.
48. Kehn, A., Sorby, M. Juror perceptions of the stereotypical violent crime defendant. - Psychiatry, Psychology and Law, 2021/28(5).
49. Kergandberg, E., Pikamäe, P. Eesti uue kriminaalmenetluse seadustiku eelnõu lähtekohad. - Juridica, 2000/9.
50. Kergandberg, E., Pikamäe, P. Kriminaalmenetluse seadustik. Komm vlj. Tallinn: Juura 2012.
51. Kergandberg, E., Sillaots, M. Kriminaalmenetlus. Tallinn: Juura 2006.
52. Kõve, V. Ülevaade kohtukorralduse, õigusemõistmise ja seaduste ühetaolise kohaldamise kohta. Riigikohus, Riigikogu ettekanne 2021. Arvutivõrgus: https://www.riigikohus.ee/sites/default/files/elfinder/%C3%B5igusalased%20materjalid/avalikud%20esinemised/Ettekanne_Riigikogu_2021.pdf (20.06.2023).
53. Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus seletuskiri 599 SE I.
54. Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus seletuskiri 599 SE II.

55. Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise seaduse eelnõu (üldmenetluse lihtsustamine ja kohtumenetluse aja lühendamine) väljatöötamise kavatsus. Eelnõude infosüsteem 2020. Arvutivõrgus: <https://eelnoud.valitsus.ee/main/mount/docList/6e6c03a2-5535-4f42-a1da-fadc5583206a?activity=1#7qWmGAuE> (20.03.2024).
56. Kriminaalmenetluse seadustiku seletuskiri 594 SE I.
57. Kunkler, K. S., Roy, T. Reducing the impact of cognitive bias in decision making: Practical actions for forensic science practitioners. - Forensic Science International: Synergy, 2023/7.
58. Kuritegevus Eestis 2020. Justiitsministeerium. Arvutivõrgus: <https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevus2020/kriminaalmenetlus/> (20.03.2024).
59. Kuritegevus Eestis 2021. Justiitsministeerium. Arvutivõrgus: https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevus2021/kriminaalmenetlus_page.html (20.03.2024).
60. Kuritegevus Eestis 2022. Justiitsministeerium. Arvutivõrgus: <https://www.kriminaalpoliitika.ee/kuritegevus2022/kriminaalmenetlus/> (20.03.2024).
61. Lepper, M. R., Lord, C. G., Ross, L. Biased Assimilation and Attitude Polarization: The Effects of Prior Theories on Subsequently Considered Evidence. - Journal of Personality and Social Psychology 1979/37(11).
62. Liden, M. Confirmation Bias in Criminal Cases. Uppsala: Uppsala University 2018.
63. Lin, D. Y., Pronin, E., Ross, L. The Bias Blind Spot: Perceptions of Bias in Self Versus Others. - Personality and Social Psychology Bulletin, 2002/28(3).
64. Logan, R. K., Tandoc, M. Thinking in Patterns and the Pattern of Human Thought as Contrasted with AI Data Processing. - Information, 2018/9.
65. Lõhmus, U. Põhiõigused kriminaalmenetluses. Tallinn: Juura 2019.
66. Madore, K. P., Wagner, A. D. Multicosts of Multitasking. - Cerebrum, 2019/4.
67. Mavor, K. I., Talamas, S. N., Perret, D. I. Blinded by Beauty: Attractiveness Bias and Accurate Perceptions of Academic Performance. - PLoS ONE, 2016/11(2).
68. Mürk, P. Villu Kõve: õigusemõistmine toimib, kuid alati saab asju teha paremini - Eesti Rahvusringhääling (ERR) 20.05.2021.
69. Nickerson, R. Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises. - Review of General Psychology, 1998/2(2).
70. Olaborede, A. O., Meintjes-Van Der Walt, L. Cognitive Bias Affecting Decision-Making in the Legal Process. - Obiter, 2021/41(4).

71. Ostrove, N., Sigall, H. Beautiful but dangerous: effects of offender attractiveness and nature of the crime on juridic judgment. - Journal of Personality and Social Psychology 1975/31(3).
72. Parmas: menetluse venimisel ei pruugi kohus õiglase lahendini jõuda. - Postimees 09.08.2023.
73. Raeder, M. What Does Innocence Have to Do With It?: A Commentary on Wrongful Convictions and Rationality. - Michigan State Law Review, 2003/4.
74. Read, S. J., Simon, D. Toward a General Framework of Biased Reasoning: Coherence-Based Reasoning. - Perspectives on Psychological Science, 2023.
75. Renzulli, I. Discrimination and gender stereotypes in judicial decisions: The jurisprudence of the European Court of Human Rights in light of JL V Italy – A retreat into the shadows? - Netherlands Quarterly of Human Rights, 2023/41(3).
76. Schweizer, M. Comparing holistic and atomistic evaluation of evidence. - Law, Probability and Risk, 2014/13.
77. Sears, D. O. Opinion formation and information preferences in an adversary situation. - Journal of Experimental Social Psychology, 1966/2.
78. Shah, S. A. jt. Psychological Flaws in Judicial Decision Making. - Global Legal Studies Review, 2023/8(2).
79. Shechory-Bitton, M., Zvi, L. The effect of offender's attractiveness and subject's gender on judgments in swindling. - Psychiatry, Psychology and Law, 2014.
80. Sillaots, M. Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses. Doktoritöö. Juhendajad Eerik Kergandberg, Jaan Ginter. Tartu: Tartu Ülikool 2004.
81. Simon, D. A Third View of the Black Box: Cognitive Coherence in Legal Decision Making. - University of Chicago Law Review, 2004/71.
82. Skitka, L. J. The Psychology of Moral Conviction. - Social and Personality Psychology Compass, 2010.
83. Sommer S. Villu Kõve: õigussüsteemi suurimaks mureks on kvaliteetse inimressursi puudus. Riigikohus, uudised 2023. Arvutivõrgus: <https://www.riigikohus.ee/et/uudiste-arhiiv/villu-kove-oigussusteemi-suurimaks-mureks-kvaliteetse-inimressursi-puudus> (20.04.2024).
84. Stafford, T. Biases in decision making. - Tribunals, 2017.
85. Thorndike, E. A Constant Error in Psychological Ratings. - Journal of Applied Psychology, 1920/4.

86. Tomczak, P., Traczyk, J. The mechanism of non-numerical anchoring heuristic based on magnitude priming: Is it just the basic anchoring effect in disguise? - Polish Psychological Bulletin, 2017/48(3).
87. Yang, .Q. jt. Effects of Male Defendants' Attractiveness and Trustworthiness on Simulated Judicial Decisions in Two Different Swindles. - Frontiers in Psychology, 2019/10.
88. Zhang, J. Cognitive Functions of the Brain: Perception, Attention and Memory. Davis: University of California 2019.

Kasutatud kohtupraktika

89. EKo 24.06.2019 C-619/18, komisjon vs. Poola, ECLI:EU:C:2019:53.
90. EKo 06.11.2012, C-199/11, Europese Gemeenschap vs. Otis NV jt, ECLI:EU:C:2012:684.
91. EIKo 31.03.2009 21022/04, Natunen vs. Soome.
92. EIKo 10.11.2004 62543/00, Gorraiz Lizaraga jt vs. Hispaania.
93. EIKo 11.07.2002 36590/97, Göç vs. Türki.
94. EIKo 23.11.2018 55391/13, 57728/13, 74041/13, Ramos Nunes de Carvalho e Sá vs. Portugal.

95. RKPJKo 22.02.2001 3-4-1-4-01.
96. RKÜKo 22.03.2011 3-3-1-85-09.
97. RKKKm 07.11.2005 3-1-1-123-05.
98. RKKKm 29.01.2002 3-1-1-3-02.
99. RKKKo 28.06.2006 3-1-1-52-06.
100. RKKKo 13.06.2013 3-1-1-64-13.
101. RKKKo 24.05.2013 3-1-1-50-13.
102. RKKKo 12.02.2008 3-1-1-91-07.
103. RKKKo 18.06.2010 3-1-1-43-10.
104. RKKKo 19.04.2022 1-18-158.
105. RKKKm 02.06.2022 1-21-7774.
106. TlnRnKo 16.02.2009 1-08-7286.
107. TlnRnKo 29.09.2022 1-21-7688.
108. TrtRnKo 27.11.2023 1-22-4027.

Kasutatud õigusaktid

109. Eesti Vabariigi põhiseadus. - RT I, 15.05.2015, 2.
110. Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. - RT II 2010, 14, 54.
111. Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 22.03.2024, 4.
112. Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 14.03.2011, 35
113. Kriminaalmenetluse seadustik. - RT I, 23.02.2011, 45.